

Gergely Ágnes

Egy urbánus főhajtása

Az Endrődi Füzetek

*Erdélyi Zsuzsanna
néprajztudós emlékének*

*Róza Olgának és
dr. Szilágyiné Németh Eszternek,
mondhatatlan köszönettel
segítségükért és türelmükért*

Néhány évvel ezelőtt az *Endrődi Füzetek* című sorozat szerkesztőinek, Róza Olgának és dr. Szilágyiné Németh Eszternek megígértem, hogy ha elkészülnek az utolsó darabbal, a tizedikkel, írok majd az egész sorozatról. Nem tudtam, mit ígérek. Tíz év munkája tíz testes füzetben; az odatartozással, a beavatottsággal szemben az én puszta rokonszenven alapuló kívülállásom – hiszen éppen csak megszülettem Endrődön, és egy csonka évben, 1945 tavaszán jártam ott iskolába –, vajon feljogosít ez arra, hogy véleményt mondjak a falu múltjáról, a falu gyökereiről? Mindössze egyetlen érvem (vagy ellenérvem) van. Szeretem a szülőhelyemet.

*

Szülőfalum, Endrőd ma már nincs a térképen. Helyette az utas Gyomaendrődöt találja, a Gyoma és Endrőd egyesüléséből 1982-ben alakult takaros mezővárost, amely megőrizte a település kétarcúságát. Gyomának ipara van, Kner Nyomdája, vasútállomása; Endrődnek tájháza, antropológiai leletei, viharos történelme. Itt volt például a máig felderítetlen 1935-ös csendőrsortűz, amelyre többen többféleképpen emlékeznek, akárcsak a háború után a „kulákok” sorsára. A falu főterén egymással vitatkozó emlékművek állnak.

Az endrődiek elhatározták, hogy feldolgozzák a múltat. Kiindulópontjuk többnyire a századforduló; ezen máig az 1900-as évek elejét szokás érteni. A címek elmondják, milyen sokféle a rátekintés a saját történetükre:

Az endrődi gyerekek élete a századfordulótól;

Az endrődi asszonyok élete a századfordulótól;

Az endrődi parasztemberek élete a századfordulótól;

Népszokások Endrődön;

Az endrődi kézműipar, kereskedelem és a közlekedés a századfordulótól;

Föld nélkül... (Amerikások, kubikosok, summások, eltelepültek);

Édesanyám emléke... (Tájjellegű ételek és háziszóttések);

Endrőd helynevei;

Endrődi tájszótár;

Tanulmányok Gyoma és Endrőd történetéből.

Hatalmas nyersanyag, válogatni illik belőle, hacsak nem akar az ember a tudákos dilettantizmus csapdájába esni. Az egykori szereplőkkel készített magnófelvételek (Vaszkó Irén volt a sugalmazójuk) minden érdemest elraktároztak: eseményeket, képes beszédet, tájszólást. Negyvenkét adatgyűjtő indult el Endrődön, hogy az utolsó pillanatban összegyűjtse az idősek emlékeit. Kétszáznyolcvan adatközlő emlékezéseit vették magnószalagra. A szövegből dr. Szilágyiné Németh Eszter írt könyveket. A szóbeli közléseket Róza Olga a levéltárakban gyűjtött forrásmunkákkal támasztotta alá.

1) A gyerekek

A gyerekekről szóló füzet *Csonka családok* című fejezete az első világháborúban elesettek hozzátartozóinak sorsát tárgyalja. *Édesanyámat is tiszteletbe tartották a nevelt gyerekek is egészen a halála órájáig. Még most is kimén mind a temetőbe a sírjába. Sokszor elmondja a két fiú, hogy addig, még nem kerűtek édesanyám keze alá, olyanok vótak, mint az elhajintott kismacska az út szélén...* Soha ennél szebb, pontosabb beszédet.

Néha kiszól a mondatokból az erkölcs: *Nagy bűn vót még, ha szerencsétlent csúfolt valaki. Egymást sokszor csúfoltuk, de ha valaki beteg vót, vagy sánta, vagy nyomorék, az szent vót, tilva vót a csúfolása nagyon.*

A gyerekek munkaerkölcsse meghőkölteti az embert; az iskolások is gondozták a jószágot: *Egyszer, tudom, a tanya körül legeltettem a három csikót meg a két bornyút. Oszt így estefele gyűtt egy nagy vihar. A három csikót bevezettem, bekötöttem. Akkor szaladtam a bornyúkér, de mire odaértem, odaért a vihar is. Odaért a jégeső, de nagyon esett, egyszárú pendelbe vótam, felkapta a szél a hátát, csépelte a fenekemet a jégeső... Nem tudtam micsinálni, a két bornyú megállt, nem mozdút az istenne[k] se, hát a pányvát ráakasztottam a kútágasra, oszt beszaladtam, elverte nagyon a hátamat a jég. Hát osztán becsapott a villám a kútágasba! Mikor mentem, a két bornyú összeháttal úgy feküdt ott, mintha össze lenne ragasztva. Ráborútam, úgy sirattam őket. A két szép kisbornyú... Nem is beszéd ez igazán: inkább drámai monológ.*

Szívesen idéznék még a játékokról, a betegségekről, a babonákról (a kelést én is a mai napig úgy mondom: *kilis, sőt, ért kilis*; a nyelven a hólyagot: *finkó*, tudom a ráolvasást is: *Finkó van a nyeloemen! – Mikó? – Hakó! – Olyan legyen, mint Dúc Imre bácsi feneke! – Phü, phü, inkább ne is legyen finkó!*), de szívesebben említem az ünnepeket, a karácsonyestét, a betlehemeset, amivel a gyerekek végigjárták a falu házait, pásztornak, angyalnak öltözve. *Jártunk újévet köszönteni is. Vót egy hosszú versem, úgy kezdődött: boldog újesztendőt adjon a Jóisten, / örömet és áldást mindnyájunknak itten... – eovel a verssel elmentem mindenüve. Fenákelékná kaptam öt vagy hat narancsot, énnekem az olyan boldogság vót...*

Fenákel Fábiánné az én boldogult nagyanyám. *Fenákelékná*, az az én szülőházam.

2) Az asszonyok

Olyan nehéz élet, mint amilyen az endrődi asszonyoknak kijutott, nem mindenütt volt ebben az országban. A fiatalkort nem lehet elrontani, a fiatalok itt is báloztak – *A legszebb a szüreti bál vót* –, a fiúk szerenádot adtak, a lányok gyertyát

gyűjtöttak az ablakban, sok lányt elvittek feleségnek más vidékre – *mer szépek vótunk, tiszták vótunk, tudtunk danóni, táncolni, meg nagyon jó' tudtunk dógozni.* Hamar véget ért az idill. Endrődöt a Hasítás nevű hosszú keresztút osztotta ketté, a jobb módú Szarvasvégre és a szegényebb Gyomavégre. Ha az egyik faluvégből beleszeretett egy legény egy lányba, aki történetesen a másik faluvégbe való, ki lehetett számítani a keserves befejezést. Akik látták Fábri Zoltán filmjét, a *Körhintát*, átélhettek egy ilyen történetet. Volt olyan lány, aki lúgkövet ivott vagy felakasztotta magát, mert nem tudta a *főd a földdel* törvényét érvényteleníteni. A házasságkötés után pedig elkezdődött az a kemény élet, amelynek szigorú szabályaitól nem volt menekvés.

Mer nehéz egy párnán fekiüdni olyanoknak, akik nem szeretik egymást. És ha szeretik is? Miféle sors elébe néznek? Hajnalba négy órakor keltünk. Anyósom kiosztotta, mit kell csinálni. Télbe fontunk, nyárba meg kint dógoztunk a földön. Gyerekekkel bajoltunk, takarítottunk, tehenet fejtünk. Mikor először fejtem, az én orromrú jobban csepegett a víz, mint a tehén csecsibú a tej, annyira féltam attú az átkozott rúgós tehintú, de csak meg kellett fejni, nem mondhattam, hogy nem fejek.

A fiatal házasok életébe beleszólt a háború, az első világháború. *Háromhetes asszony vótam, mikor elvitték az uramot katonának. A tanyákho közel, tíz kilométerre, Mezőtúron vót elszállásolva, én meg magam maradtam a más tanyájába. Másik esztendőbe megszületett a fiam – akkor oszt egy hétig mindennap kigyütt az uram lóhátan. De gyönyörűszép lovon gyütt! Úgy tudom, mintha most vóna: Vadvirágnak hitták a lovat. Reggel, mikor ment el Lajos, én is felkeltem, a szín sarkáig kikísírtam, oszt addig álltam ott vagy ültem, még csak a ló patájának a dobogását hallottam [...] Mikor bementem, a gyerek a bölcsőbe, más tanyáján, senki, semmi. Csináltam tovább a dógom. Hordtam a tejet a térdig érő hóba a tanya gazdájának, meg csináltam mindent, amit kellett. Rengeteg vót, bánat, csapás. Félni nem vót idő. Mán feladtam a gyereket az iskolába, mikor az apja hazagyütt, oszt lett kire támaszkodni.*

Mi volt a rengeteg bánat, csapás, mitől kellett félni, hol volt az apa hat vagy hét esztendeig? Hadifogságban? Csak találgatni lehet. Ahogy azt is, miért tudtak életben maradni a megesett lányok a tanyán, és miért ittak szódát, akasztották fel magukat vagy ugrottak a Körösbe a faluban. Bródy Sándor tollára való balladák ezek. A legtöbb szülés merő izgalom volt. – *Gyorsan, gyorsan keresztelni, mingyá megfúl [...] Etessed, lelkem, etessed, katona lesz még ebbú.*

Hogy bírták ezek az asszonyok? Mindenhő érteni kellett. *Vót „foglalkozásunk” elég. Sütni kellett a kenyeret, tudni kellett szappant főzni, csináltuk a túró, tejjelt, megszóttuk a vásznat, megvarrtuk a ruhát, jószágot neveltünk. Megmég ott vót minden kétévbe a gyerek, azokkal bajolni – meg az emberek. Érteni kellett a gyógyításho is, mer nem segített rajtunk senki.*

Egymáson segítettek. Schramm úr, a híres rokkakészítő, megjavította a törött orsót. – *De hogy is füzetem ki – mondta az asszony. – Maj' mond egy imát, Ilka néném.* – Egy háromgyerekes asszony férje váratlanul hazajött a fogságból, a felesége éppen a péknél volt. Hoffmann pékmesterék *akkor megpakolták az asszonyt kenyérral, süteménnyel, hogy a fogolynak legyen mit enni.*

Komiszabb világ volt. De jobb emberek.

3) *A parasztemberek*

A parasztemberek nem érték rá, hogy életüket elsirassák az asszonyokkal. Napjaikat kitöltötte a földeken végzett munka. Az asszonyok a család felől nézték a világot, a férfiak a gazdálkodás felől. *A parasztság tartotta fel az országot – mondta egy parasztember öntudatosan. – Külön érzélem kell a mezőgazdasághoz. Aki nem szereti a földet, az menjen onnan. Ne is taposgálja, mer úgyse ér el vele semmit. A gazdálkodást szeretni kell, a jószágot szeretni kell.*

Endrődön az 1920-as évekre felszaporodott a lakosság, kevés volt a megélhetést adó föld: *ahun földet osztottak, ott az endrődi ember mingyá vett vagy haszonbérlet.* Aki se venni, se bérelni nem tudott, elment béresnek vagy napszámosnak. Gyerekkoromban sokszor láttam, hogy a kubikosmunkára váró emberek ott gyülekeznek a községháza előtt. Aki végleg nem kapott munkát, elment messzire, Németországba, Amerikába. Egy parasztember *kint vót öt évig, abbú vett húsz hold földet, meg tanyát. Nem is gyüött vóna haza még akkor se, azt akarta, hogy mink is menjünk utána. De édesanyám megírta neki, hogy kiverés lesz május elején [nyári legelőre hajtják az állatokat]. Akkor oszt hazagyüött édesapám. Mer a pásztoréletet, azt nagyon szeretete. Csaknem száz év telt el azóta. És elképzelhetetlen, hogy valaki azért jöjjön haza, mert szereti a pásztoréletet.*

*

A földeket, ha szikések voltak, meg kellett javítani. Házat építeni, utakat építeni, rendbe tenni az udvart. *Minden szombaton felsöpröttük az udvart, mikor olyan idő vót. Az olyan tiszta vót, mint az arany. Szombaton tisztálkodás vót még a teheneknek is. A trágyadomb el vót kerítve, ki lett hordva a földre, az istálló, ólak, kétszer egy évbe meg lett[ek] meszelve. Az endrődi ember tanyáját könnyen meg lehetett a határba ösmerni.*

Az időjáráshoz korán megtanultak igazodni a parasztemberek. *Az écaha igen-csak eső lesz, mer az én tehenem bement az istállóba az este, nem állt oda a karikáho [a nyári jászolhoz]. Lett is eső, a marha jobban tudta. A jószág, az észreveszi a vihart. A birka felugrá magosra, pattog. Az aprójószág hamar beül, ha vihart sejt. A kutya is megyen, bújlik elfele. Meg nagyon legel a jószág, ragad lefele, alig akar árébb menni. Ha meg a tehén rázza a lábát, biztos, hogy rossz idő lesz.*

De a legszebb jóslat nem az időre vonatkozik: *...ha ez az ország nem lett vóna behajintva a nagykolba, ez olyan gazdag kis ország lett vóna, mint Dánia. Vetekedett vóna Dániával.*

Dimény Imrének, az 1989-es Németh-kormány – a szakértő kormány – ma már nyugdíjas mezőgazdasági miniszterének az előadását hallgattam a kétezres évek elején. Ha nem számolják fel a jó színvonalú termelőszövetkezeteket, mondta, utolértük volna Dániát. Európában a dán mezőgazdaság után, mondta Dimény, a magyar volt a második...

*

Talán mi nehezebben tanulunk, mint az állatok. Ellésnél *lenyalta az anyja a kis-bornnyút, akkor az ember odavitte a csecs alá, szájába tette, azután oszt szopott magátú. Hathetes koráig szophatott, amennyit akart. Azután mán mindég kevesebbet kapott. De*

huncut vót a tehín is: ő is a kölykit szerette, nemigen adott tejet a fejésné. Felhúzta a hasát, a szőre is égnék állt. De az ember még huncutabb vót: no nem baj, maj' alámén a bornyú. Akkor mikor a tehín megint leengedte a hasát, az ember elkezdett fejni. Ha nagyon goromba vót a bornyú az anyjáho, akkor vederbű itattuk a bornyút. Először nem tudta, mire való a veder. Akkor az ember ferdén tartotta a vedret, a szájába tette a tejes ujját – mingyá tudta a kisbornyú, hogy ezt inni kell...

A harmincas években pestis söpört végig az országon, irtotta a disznókat. Hunyán összeírtuk, hogy ki akar óttatni, akkor egy ember hazament a faluba, oszt kihívta Izsák állatorvost, hogy ótsa be a jószágokat. Tíz évvel később Izsák állatorvost Szolnokon a rosszabbik csoportba osztották be, abba, amelyik Auschwitzba ment, Izsák állatorvost nem látták többet.

*

Az állatok közt a kutyának nagy becsülete volt. No, a fejősbirkákat legeltette édesapám meg a kutya. Mikor be akart gyünni édesapám, akkor a botját leszúrta: – No, Frigyes, te itt vigyázol. Édesapám meg bement. De a birka gazember vót, nagyon szeretett beszaladni a mislingbe [zöld takarmánykeverék]. Édesapám meglátta. – Frigyes!!! Fene ett vóna meg, szemtelen piszok[nak]! Édesapám megveszekedte a kutyát. A kutya felugrott, neki a birkának, visszahajtotta őket. Délbe mindég ott ebédeltünk a nagy eperfa alatt, a kutya is. De most Frigyes nem gyütt be. Mondja édesapám: – Eredj, fiam, hozd be a botot, mer Frigyes még ott vigyáz rá. Behoztuk a botot, de Frigyes csak nem gyütt be. Akkor szólt neki édesapám: – Frigyes! A kutya felült, odanézett, akkor vissza lehajtotta a fejét. Mondom: – Maj begyün... – Az nem gyün be, fiam. Akkor édesapám felkelt, kiment érte, behozta, letette. Ott ült a kutya, ahova letette édesapám. Adtunk neki enni, de az ételt se fogadta el. Szégyellte magát. Hibázott.

A húségről a parasztembernek a kutya jut eszébe, az okosságáról meg a ló. A gyereket nem bántotta még a rúgós ló se. Tizenkét-tizenhárom hónapos lehetett a kisfiunk, oszt odament a rúgós lóho, ott fogdosta a lábát a lónak. Az anyja azt se tudta, mit csináljon. De a ló csak nézte, nézte, nem bántotta. A kisgyereket még ha újtába játszik is, kikerüli a ló, nem mén rá. Meg mikor az ember véletlenül berugott, oszt elesett, a ló nem lépett rá az emberre se.

A gyöngédséget a mezőgazdaságban is a madarak képviselik. A fecske vót a kedves madár, meg a pacsirta. Végig vót az ereszet alja, meg az istálló eleje fecskefészkekkel. [...] Úgy mondták az öregek, hogy a fecskefészket nem szabad leverni, mer akkor megdöglik a disznó. Ki tudja, hol végződik a babona és hol kezdődik a tapasztalat? A szántó-vető embernek meg a pacsirta jelzett: – No, pacsirta, szólsz, akkor itt a szántás-vetés ideje. Úgyhogy a parasztembernek az énekesmadara a pacsirta vót. Az szólt felette, mikor szántott.

4) A népszokások

Az endrődi népszokások belegyökereztek a római katolikus vallásba, az emberek itt nem egyszerűen vallásosak voltak, de – mint Kiss Katalin, a *Népszokások Endrődön* című kötet összeállítója írja – számukra a vallás többet jelentett a pusztaszertartásnál – életmód volt.

Az archaikus népi imák fontosságát Erdélyi Zsuzsanna, a nagy néprajztudós ismerte fel, aki 1972-ben Endrődön is gyűjtött népi imákat, Vaszkó Irén segítségével. Endrődről való a következő imádság:

*Égen megy egy madár
De nem madár, szárnyas angyal.
Szárnya alatt szent kereszt,
Szent keresztbe igaz hit,
Igaz hitbe Boldogasszony,
Boldogasszony kitekintett,
Látott egy házat
Előtte kőláb,
Kőlábon négy őrzőangyal,
Őrizzetek engem,
Beteg az én testem.
Nyisd meg, Uram, a mennyeknek ajtaját,
Hadd menjen fel az én lelkem.
Aki ezt elmondja, mennyországba jut.
Megtudja még a halála óráját is.*

Úgy hiszem, a keresztény szellemű imádságban a jóslás – *Aki ezt elmondja, mennyországba jut. / Megtudja még a halála óráját is* – a pogány korok babonás szellemét őrzi. Ahogy *A karácsonyi ünnepkör jeles napjai és népszokásai* című cikkében nemrég dr. Szonda István írta: *A pogány időszak ünnepnapjaira épültek a keresztény ünnepeink (Városunk, 2016. január)*. Példának többek között a lucaszék készítését hozza fel, ami [december 13-tól] *a karácsony napjáig tartott, hiszen az éjféli misén erre állva lehetett meglátni a boszorkányokat.*

Boszorkányok és éjféli mise? A két hagyomány ma már szétbogozhatatlan. *Így örökítette a műfajt nagyanyjáról unokára és tovább a néphagyomány – mondja a Középkorunk üzenete* című riportban Erdélyi Zsuzsanna (*Élet és Irodalom, 1972. december 23.*). *De a ferences rendi szerzeteseknek is valószínűleg szerepük volt az archaikus imák keletkezésében és fennmaradásában. A kolduló rendek ugyanis beépültek a nép életébe.*

– *Miért, hogy az archaikus imák között legtöbb az esti imádság?* – kérdezte a riportter, aki történetesen én voltam. (Csoóri Sándor, Juhász Ferenc és Rónay György után vágtam neki ennek a gyönyörű feladatnak.)

– *Az ima: defenzív szómágia – válaszolta Erdélyi Zsuzsanna. – [...] A félelem sötétedéskor tör rá a házra [...]. Az elemi csapásoknak: háborúnak, járványnak, tűzvésznek, árvíznek kiszolgáltatott középkori ember, a védtelen paraszt éjszakára maga fölé borította a szó bűvös hatalmát.*

– *Nehéz-e az öregeket szóra bírni?* – kérdeztem. – *Milyen a gyűjtőmunka pszichológiája?*

– *Értetni kell az öregek nyelvén – volt Erdélyi Zsuzsanna válasza. – Ezek a 80-90 éves emberek az élet periferiájára szorultak. Minden lélek mélyén ott van a fontossági tudat, s a peremhelyzetben élő öregekben ez a tudat sebződött meg. Akkor egyszer csak megjelenik valaki magnetofonnal, és komolyan veszi őket. Hagyja, hogy beszéljenek. Izgalomukban olyan emlékezetáradás tör fel belőlük, ami páratlan értékű emlékeket szaba-*

dít fel. A család, a falu ilyenkor felfigyel ezekre az öregekre; ráébrednek, hogy az öregember szava közkincs, akár egy régi kódex.

*

Az endrődi katolikus templom Mária Terézia-sárga (utóbb okkersárga) barokk épülete barátságosan világít az országút végén, nem kérdi, ki vagy. Közel van hozzá a Körös-part, a híd, a templomzug nyaralói, a Rózsahegyi iskola. Papjainak listáját Vaszkó Irén jegyezte fel. Gyerekkoromban hallottam egy történetet, amely szerint egyszer ledőlt a templom keresztje, és egy fiatalember jelentkezett, hogy helyre teszi. Felmászott a templomtoronyra, odalenn bámész népség, a fiú megfordult és lekiáltott: – Plébános úr, hol a kereszt helye, a szélső lyuk vagy a középső? – De hát csak egyetlen lyuk volt, a fiú lezuhant a torony tetejéről. Igaz volt-e vagy sem, ma már nem lehet tudni.

Nem okvetlenül a templomhoz, inkább a hithez fűződnek a különféle köszöntők. Házköszöntő, borköszöntő, névnapi köszöntő. Az egyik névnapi köszöntő így kezdődik:

*Nem tudom, hunnat gyűtt ez a boldog óra,
hunnat származhatott ennek fényes napja, szép csillaga.
Mármozsár seregek összeszármazának
és a mai napra verseket írnak, dalolának.
Azt kívánom szívesen: a jó Isten éltesse!
Testi-lelki örömeibe szerencséltesse!*

A harmadik sorban a Mármozsár seregek Vaszkó Irén szerint Már múzsák, seregeknek olvasandó. Úgy érzem, a mármozsár seregek értelmetlenebb, de szebb.

A halotti szokásokhoz előjelek is fűződnek: bagolyhuhogás, kutyavonítás az ablak alatt, leesik a falról a szentkép. A halott kedves tárgyait vele adják a koporsóba. Akkor virrasztottunk, gyűtt az éneklő asszony (a siratóasszony és az éneklő asszony ugyanaz. Dusa Katalin közlése.) Egy[etlen] halottat se hagytak magára egy óra hosszára se. [...] Akkoriba sokat imádkoztak a meghaltakér, segítették őket az Isten országába. Voltak különleges esetek: A halott felült, oszt kérte a pipáját... A másik meg hazament, beszólt az anyjának az oldalsó ablakon. Azt a sírásó vette észre. Hallotta a sívalkodást, oszt hamar kiásta.

Érdekes vélemény, hogy nem jó a rögdobálás. Nem jó, mer nem biztos, hogy aki dobja, jószívvvel dobja. Szóval, nem szabad a halottat ezzel bántani. [...] Többet ér egy jószívvvel mondott Istenhozzád, én úgy gondolom. A legijesztőbb, amikor a történelemmel fonódik egybe a halál. A halottól elveszik a magánéletét. Meghalt az anyám karácsonykor – borzasztó vót. Nem vót se ló, se koci, tele vótunk orrossal, október 6-án gyűttek be [1944]. Ott maradtam éca a magam az anyámmal, nem mert gyűnni virasztani senki, fétek az oroszoktú. Oszt biztos elszunyókálhattam, de egyszer csak úgy hallottam, hogy szuszog. Akkor kimentem a konyhába, egy tollat kerestem, odatartottam az orráho, hogy él-e. Persze, a toll rezgett, mer a kezemtű rezgett. Oszt azt hittem, attú rezeg, hogy él. Akkor ott könyörögtem neki, hogy szójon, hát szójon! Megfogtam, rán-gattam. Akkor megverték az ablakot, gyűttek az oroszok. Kinyitottam nekik az ajtót, nem törődtem semmivel. De mikor meglátták a halottat, azok úgy elmentek...

*

A halottaknál is jobban félték az emberek a szellemektől. Legjobban a boszorkányoktól. Egy férfit megvertek a boszorkák a betegágyában, a másik előtt kutyába, libába, lóba költöztek bele, egy harmadiknak az anyósa meg volt patkolva! *A Hármashalom ahun van, ott vótak a molnárok a szárazmalomba. Oszt éca mindég dörömböltek. Hát oszt mán nem tudtak aludni. Majd egyszer oszt az egyik este elővették a szenteltvízes üveget: – Távozz! – Oszt körűszentelték a falakat.*

Segített-e az *apage Satanas*, nincs róla adatom. De a tengersok boszorkatörténettel szemben egyetlen angyaltörténetet sem találtam. A színészek azt mondják, a jónál izgalmasabb gonosz karaktert játszani. A máig élő hiedelmek között – *Hullócsillagkor gondolni kell valamit, beteljesű; hogyha az asztal sarkán ül a jány, nem megyen férhő; ha leesett egy kisdarab kenyér a fődre, gyorsan felkaptuk, megtűrüggettük, megcsókoltuk, mert az az Úrjézus teste – íme, egy átmenet a rossz-ból a jóba. Nagyon jó termés lett a mákbú. Majd anyám betakarította szépen, egy acskóba kötözte, elrakta. Igenám, csakhogy anyám nagyothallott. Nem hallotta meg, ha valaki begyűtt az úcajtón. Vót egy nagyon jó, szívélyes barátnője, az belopakodott, oszt acskóstú elvitte a mákot. [...] Egyszer oszt mondja a barátnő: – Majd megtudjuk, ki lopta el a mákot. Letettek egy széket a komrába, meggyútottak egy gyertyát, a széket lefelé támlájával, felfele lábával tették. Rátettek egy rostát, és akkor elkezdte mondani a barátnő: – Szent Péter, Szent Pál, fordítsd meg a rostát, mondd meg, ki vitte el a mákot! Varga Gazsi vitte el a mákot? De a rosta nem mozdút meg, hiába mondták négyszer-ötször. No, ez nem vált be. Telt-múlt az idő. Az anyám barátnője megbetegedett. Csak oszt kűdi az egyik jányát, hogy anyám menjen át, mer nem tud meghalni. Mondja oszt anyámnak: – Bocsáss meg, nem Varga Gazsi lopta el a mákot, én loptam el, de nem tudok addig meghalni, még meg nem bocsátol! Anyám oszt nagyon megdühödött. De nem haragudhatott a haldoklóra. Annyit mondott: – Hát... ha az Isten megbocsát, én is megbocsátok, a fene ett vóna meg... Elköszöntünk, reggelre meg is halt az asszony.*

*

A kötet a jeles napok szokásaival és dalaival fejeződik be, Luca-naptól és karácsonytól (amikor az éjféli misén a Luca-székről meglátni, ki a boszorkány!), újéven és húsvéton át (*jó jácintszagú vót a húsvét*) pünkösdig, közben végig fontos névnapokkal, a sort András zárja és egy szerelemjósítás: *Ágy lába, háglak, Szent András, várlak, mondd meg nekem szépen, ki lesz az én férjem. Akkor akivel álmodott [a lány], az lett az ura. Úgy tudom, én Fekécs Pajával álmodtam, de nem az lett az uram, hanem Gubucz Jóska.*

A sok ünnep közül, amelynek egy életen át tanúja voltam, szeretném itt megemlíteni március 25-ét, a Gyümölcsoltó Boldogasszonyt. Anyám a *magvaváló* szilvát, őszibarackot mindig úgy mondta: *magbaváló*. Ilyenkor ingerülten rászóltam: – Nem *magbaváló*, hanem *magvaváló*! – Riadtan nézett rám: – Endrődön így mondják. – Most ebben a kötetben azt olvasom, hogy a Boldogasszony szilvát, a beszterceit, a bódiszilvát, a ringlót és a *magbaválót* mind lehet *egybe ótani!*

A magbaválót! Endrődön így mondják.

Én meg nem hittem el.

5) A kézműipar, a kereskedelem és a közlekedés

A virágzó falusi ipart, a változatos kereskedelmet és a nehezen meginduló közlekedést a maga erejéből teremtette meg az endrődi lakosság.

Ha egyetlen szóval kellene jellemeznem az endrődi iparosok mentalitását, ezt a szót választanám: *büszkeség*. Az ácsmester beleírta a nevét a nagygerendába, a kovácsok a kocsikba, a szódás a szódásüvegbe, a kötélgyártó a harangkötélbe – írja a bevezetőben Hornokné Németh Eszter. A mesterségek apáról fiúra szálltak, dinasztikiák húzódtak végig az évszázadon; megnőtt az iparosok tekintélye. Az Ipartestület rendet tartott, épületébe nem lehetett piszkosan bemenni. Volt könyvtára, színjátszó köre, dalárdája, futballcsapata. Mintha Kassák Lajos álmai gyökereztek volna meg a faluban, sőt, az országban is, álmok egy művelt munkásságról.

Az inasoknak ekkortájt három évig kellett tanulniuk a szakmát, az első évben az inas csak cselédeskedett. Akadt olyan, aki összesen tíz évig volt inas és segéd, utána lett önálló. Ebben a kötetben az iparosok elmondják, amit a mesterségről tudni kell, és amit más nem tudhat, csak ők. Kiválasztottam néhány mesterember mondatát; mind híradás egy korábbi világról, két háborúról, egy sosem volt békéről.

Az asztalos

Édesapám apja [...] épület- és bútorasztalos volt. Nagyon sok endrődi házon ő csinálta az ajtókat, ablakokat. Az ablakokra díszeket rakott, igen szép motívumokat. [...] Csíkokat, bajuszt, bimbót, állatot. Sok bölcsőt csinált, tulipános oldalút, a végit kicakkozta, gyönyörű volt. Édesapám is asztalos lett. Hatéves korában már sámlira állt, úgy kezdett el gyalulni. Asztalos is maradt egész életében.

A bádogos

Edényeket csináltunk, [meg] bádogteknőt, esőcsatornát, fürdőkádat. Már régen nem laktam a faluba, ötven év után egyszer hazamentem. Meglátott egy asszony, odajött, megcsókolt, és azt mondta, hogy még mindig jó a csatorna, amit csináltunk neki.

Mindenes vótam. Asszony létemre én vettem a bádogot, én dógoztam a segédekkel, a vásárra is én hordtam az árut. Az uram elment katonának, a voronyjezi áttörésnél meg is halt, úgyhogy majdnem mindig egyedül vótam. [...] Kimentem a vásárba az árut eladni, egy nap szünet vót, akkor megfőztem, kimostam, másnap hajnalba mehettem megint. Hogy fáj az énnekem, olyan édes kislányom vót, de nem tudtam vele foglalkozni.

A bognár

Az endrődi bognárok messze földön híresek vótak a tulipántos kocsival. [...] Ennek a kocsinak szépnek is kellett lenni, meg erősnek is. Kis, könnyen szaladó kocsik vótak, de nyóc-tíz mázsát is rárahattak. [A kocsi] sikkes vót, könnyűt mutatott, úgy nézett ki, hogy szállni is tud a levegőbe, de erős vót. Finom kimunkálása vót, arányos. Kőrísfábú csináták. [...] Olyan szép kocsikot nem csinátak sehon, mint itt! Meg olyan vasalást! Czikely kovács rózsákot is tett az ódalára.

A kovács

A bognárok munkáját a kovácsok fejezték be a kocsin. A famunkát a bognárok csinálták, a vasmunkát meg a kovácsok. [...] Még most is van kocsi, améknak be van írva a kocsirúd szárnyánál: „Szmola Béla és Szmola Sándor csinálta”. Azóta is úgy kotyog az a kocsi, mint a harang. Mer a tengelyt úgy kell beállítani, hogy a kerék úgy szaladjon, hogy se tőre ne menjen, se végre ne menjen. Akkor jó, ha középen van. Akkor kotyog, akkor nagyon szép hangja van a kocsikeréknek. Mondják is nekem: – Béla bácsi, ez a kocsi úgy megy, mint a zsebóra.

Volt aztán olyan munka, ami érzelmileg is feldúlta a kovácsmestert: a patkolás. Bevallom, erre eddig nem gondoltam.

Behozta a lovat a gazdája, odakötötte a karikáho, a kovács odament, megsimogatta, felvettük a lábát, akkor a ló állta a patkolást. Ha meg nem állta, akkor a lónak a farkára tettünk vaskarikát, akkor a csánkra [hátsó csülök] tettünk egy nagy karikakötöző kötelet, azt áthúztuk a karikán, akkor hat ember a lábát felhúzta, lehetett patkolni. Ha így se állta a ló, akkor vót egy pipa, azt az orrára tették, elzsibbasztották. Ha még akkor se lehetett patkolni, akkor fogóval a fülit megfogtuk, húztuk lefele. Szenvedett a ló is, a gazdája is, meg a kovács is, de csak meg kellett valahogy patkolni. [...] Olyan ügyesen patkolni, meg olyan szépen patát faragni egy kovács se tudott a faluba, mint az én apám. [...]

Szeretem ezt a szakmát. Mikor énnekem is szép munka sikeredett, nem dicsért apám, de látszott rajta, hogy örű neki. Akkor mán elismerte az apám, hogy tudok alkotni.

A molnár

Jófajta búzák vótak mifelénk. Sehunse termett olyan búza az országba, mint Szarvason, Endrődön, Szeghalmon – ezeken a szikes fődeken.

A pék

Négy pékmester volt Endrődön.

Az egész család dógozott. Megkezdte édesapám hajnali fél háromkor, este hatra fejezte be. Sokszor felkelt már este tizenegykor, ha reggelre két kemence kenyeret ki akart sütni. Édesanyám is besegített: ő adta el a kenyeret. Én is hamar megtanultam a pékséget. Mindég a kemence mellett csináltam a leckét, ott vót meleg. Nyáron borzasztó vót a sütés. Mikor az összes tészta a tepsivel kikerült a sütőből, vót vagy hatvan fok meleg. [...]

Megbecsülte a falu a pékek munkáját. Soha nem kellett a kenyeret árolni a bódba, elvittek a háztú mind, amit sütöttek.

*

A kereskedő

A fényes endrődi kereskedelem az évtizedek során eléggé megkopott. A negyvenes évekbe a kereskedő társaság elit társaság vót a faluba – mondja valaki. – Sok vót a zsidó kereskedő. Ezek igazi kereskedők vótak, lehetett tüllük tanúni.

1944-ben a náci az „elit társaság”-ot elvitték az otthonából, és csaknem a felét megölték. Aki visszatért Endrődre, egy idő múlva elhagyta a falut. Sorra bezártak a régi üzletek.

Homoki József – eredeti nevén Hornok József – nem tartozott szorosan ehhez a „társaság”-hoz, neki más volt megírva. Övé volt a legszebb ház, a legszebb üzlet

a faluban. Emeletes házat építtetett, szemben a gyógyszerházzal, Endrőd központjában, addig csak a Népház volt kétszintes; az emeleten erkély, nyáron virágok, odalenn két kirakat, két bejárat. Fényűző épület volt, aki arra járt, megbámulta.

Ebbe az üzletbe a petróút a perzsabundáig minden vót – emlékezik Homoki. – Az elképzelhetetlen vót, hogy a vevő bejön, kér valamit, és az nálunk ne legyen. A vevőnek köszönni nem vót ideje, csak a köszönést fogadni az inasoktú, segédektú. Kötelező vót a legnagyobb udvariasság, a pontos, készséges kiszolgálás. [...] Nagyon jól ment a bolt. Mer szabott áraink vótak, mer hitelt adtam. Meg azér is, mer egy-egy árucikkre kicsi hasznot tettem, így nagy vót a forgalom. [...] Csak hát sokat kellett dógozni.

Azután ez a bolt tragikus véget ért. Negyvennégybe be kellett vonulni nekem is, a segédeknek is. Amikor begyűttek az oroszok, az emeletre beszállásoltak, az alsó részen pedig betörték az emberek mind a két kirakatot, vihetett mindenki, amit akart. Aztán leégett a ház úgy, hogy az emeletet már helyre se lehetett hozni. Hazaértem, próbáltam összeszedni, amit tudtam. Vót, ami a kemencébú került elő. Olyan ember is vót, aki önszántábú hozta vissza, amit elvitt. [...] Alighogy beindult a bolt, negyvenkilencbe gyűttek, hogy elveszik. [...] Ötvenkettőbe hívtak engem is segédnek, nem mentem. Megvettem Jozepovicstól az üzletet – ő elment Palesztinába –, és újra kinyitottam. Akkor meg mindenféle nem létező adótartozással oda jutottam, hogy elárverezték a boltot. Akkor beláttam, hogy nem érdekes újra kezdeni. Azután méhészkedtem, disznókat, nyulakat tartottam, bort termeltem, végül elköltöztem Endrődről. Így volt.

*

A közlekedés

Endrőd és Gyoma között négy kilométer hosszú az országút. Sokszor megtettük ezt az utat gyalogszerrel. 1945. január 26-án is itt baktattunk anyámmal a hóban, amikor Budapestről kiszabadultunk.

A háború előtt Sztanyik Imre sofőrnek volt taxija, aztán Éliás Józsefnek, de őt megölték; taxival főként az orvosok jártak a tanyákra. Később az endrődi Népháztól a gyomai vasútállomásig közlekedett a lóbusz, befogtak két lovat egy bútorszállító kocsira. Azután lassan elindultak az autóbuszok, jöttek az autók, megépültek az utak, a híd, a megálló; helyén van a régi piactér is, a hentesek, a kocsmák – *kocsmábú nem látott szükségét a falu* – jegyzi meg egy járókelő. Gyomán több elegáns szálloda épült, étterem, gyógyszerház, sőt gyógyfürdő. Endrőd is szeretett volna gyógyszerállót, összegyűlt rá valamennyi pénz, aztán nem lett belőle semmi. De nem adjuk fel a reményt. Talán megint jön egy megszállott ember, mint Homoki, vagy mint odaát, Gyomán Kner Imre, a nagy hírű nyomdász.

Homokit tönkretették, de Homoki életben maradt. Kner Imrének is megvan a nyomdája.

6) Földnélküliek

Amerikások, kubikosok, summások, eltelepültek.

Föld nélkül élni a parasztembernek annyit jelenthet, mint fedél nélkül élni. Vagy majdnem annyit.

A munkanélküliség miatt a huszadik század első felében több mint háromezer ember hagyta el Endrődöt. Kimentek Amerikába. Az itthon maradt férfiak, ha

tudtak, beálltak kubikosnak, a lányok summásnak, vagy családotul „eltelepültek” az ország más vidékeire. Félig szabad akaratukból, félig kényszerből, mint a svábok házait elfoglaló magyarok a második világháború után. Az Osztrák–Magyar Monarchiából összesen hárommillió-hétszázezer ember vándorolt ki az Egyesült Államokba – írja Tímár Antal a *Föld nélkül* című kötet „amerikás” magyarokkal foglalkozó fejezetében. Hárommillió-hétszázezer! Egy város lakossága. A történelmi Magyarországból egymillió-négyszázezer ember ment ki külföldre, többségük az Egyesült Államokba, ahol a bányászatban, a kohászatban, a vasútépítésben, a gépgyártásban és más iparágakban nagyon kellett a munkáskéz.

Az 1907-es Békés megyei alispáni jelentés szerint a négyszázkilencvenegy kiadott útlevel közlül *százhatvan* volt az endrődieké. (Utána jönnek lélekszámban az orosháziak hetvenhárommal.)

Később, a század húszas éveiben a tömeges kivándorlás célpontja Kanada lett. Egy 1926-os alispáni levél szerint „...az egész kivándorlási mozgalom kezdeményezőjének Endrőd községet kell tekinteni”.

Vajon miért?

Tímár Antal számokkal alaposan illusztrált kimutatása szerint *a századfordulóra Endrőd lakosságának mintegy a fele elszegényedett*. A főszolgabíró, a főispán, a kormány nem segít a vármegyén; az egyház a Szent Antal-pénztárból ingyenkenyeret oszt a szegényeknek, karácsonykor ruhát, cipőt a szegények gyerekeinek. „A kivándorlók egyedüli célja – írja a belügyminiszternek 1904-ben a főispán –, hogy [...] munkabérük egy részét megtakarítva visszatérjenek, s idehaza maguknak ingatlant (házat, földet) vegyenek.”

Az emigránsok egyike ezt írja: „Itt az olyan embernek mindnek sok pénze van, aki az óhazában szegény napszámos ember vót. Itt nagy részének jobb módja van, mint otthon a legelső gazdának.”

Nem irigység ez, hanem igazságérzet.

*

Ahhoz, hogy Amerikába eljussanak, a Fiumében, Brémában, Hamburgban hajóra szállóknak kegyetlen feltételekkel kellett szembenézniük. A zsúfolt hajók, a tengeribetegség, a penészes, romlott étel, a piszkos fedélzet, a bogarak – csupa keserves emlék. A legtöbb magyar az USA északkeleti államaiba igyekezett, New Yorkba, New Jerseybe, Pennsylvaniába. Sokan mentek Cleveland városba, Detroitba, Chicagóba is. „Hunky”-nak gúnyolták őket, jöttmentnek; a név nem független a *Hungarian* (magyar) nemzetnévtől. Sikátorokban, összetákolt házakban éltek. Néhány évtized múlva aztán lakótelepeket építettek, templomot, iskolát, klubokat, rádióállomást. Én is szerkesztettem magyar nyelvűvelő műsorokat egy ilyen rádióknak a hatvanas-hetvenes években, a gyomai születésű dr. Szilágyi Ferenc nyelvtudós előadásai alapján.

Az 1920-as évektől, miután a magyarok kivándorlási célpontja Kanada lett, a telepések hatalmas farmokon éltek, Saskatchewan és Alberta tartományban. Az indián hangzású Saskatchewan nem lehetett könnyű kimondani. A magyarok nehezen küzdöttek meg az angol nyelvvel. Tímár Antal írja, hogy többször

nem értették a veszélyt jelző feliratokat, sok volt a baleset, a halálos kimenetelű baleset is. Az első nemzedék kialakított egy keveréknyelvet, a *hunglish-t*; a név a *Hungarian* (magyar) és az *English* (angol) összevonása.

Évekkel ezelőtt kaptam meg Vázsonyi Endre és Kontra Miklós *Túl a Kecegárdán* című amerikai–magyar szótárát, s benne a *Hevesiné vacsorája* címet viselő balladát. Ebben a balladában gyűjtötték össze a szerzők a *hunglish* szavak és kifejezések néhány beszédes példáját. A ballada első négy sora így hangzik:

Hevesiné asszony mit tinkolt magába:

Cuprájz pádét mékol ura bördéjára.

Hevesiné ura fémes burdos gazda,

Ő hát, ki a pádét juláj forszra kapja.

A szavakat a ballada végén szöszedet magyarázza meg.

tinkolt = to think (gondolni)

cuprájz = surprise (meglepetés)

pádé = party (összejövetel)

mékol = to make (csinálni)

bördéjára = birthday (születésnap)

fémes = famous (híres)

burdos = board (szállás), *burdosgazda* = szállásadó

juláj forsz = July Fourth (július négy)

Természetesen az angol szavak megértését magyar ragok és képzők teszik könnyebbé: *tinkolt*, *mékol*, *bördéjára*, *burdosgazda*.

A legtöbbet a kivándorlók a honvágtyól szenvedtek. „Édesanyám 1902-be ment ki – írta egy endródi asszony –, hétbe gyűtt haza. Az apja is kint vót édesanyámnak, oszt akkor azt mondta: – Gyerünk innét haza, fiam! Akkor vett édesanyám négy hold földet meg a Kertekbe egy házat.”

Nem mindegyik történet zárul ilyen sikerrel. Van, aki tönkrement, anyagilag, idegileg, lelkileg. Vagy hiába hozott áldozatot. Tímár Antal idéz egy másik levélíró, akinek vallomása messzebbre világít: „Vót több, aki visszagyűtt, vót aki ottmaradt. Ott többet tudtak keresni, hoztak egy kis píz, oszt vettek földet. Akkor az vót, hogy egy kis földet, az nem vesz el. Oszt csak elveszett, mind odavan...”

*

A kubikosok, a summások és az eltelepültek sorsával Hornokné Németh Eszter foglalkozott.

Miért fogott valaki kubikosmunkába? A *kubikosnak* – mondja az egyik emlékező – *szabadabb élete vót, mint a cselédnek. [...] Csatornát, gátat építeni – ott tudni kellett, hogy azt a besungot (ferde bevágást) hogy kell nyesni. Fizikai erő is kellett hozzá, meg érteni is kellett hozzá.*

...A folyószabályozás az 1850-es évekbe kezdődött Endrődön, akkor kezdődött a kubi-kosság is. [...] A harmincas évekbe (1930) tóítottuk újra a gátat, az élő Körös gátját. [...] Akkoriba a legnagyobb munka itt a falu körű a (mező)túri kövesút meg a kondorosi köves-út [...] vót. [...] Megtóítottuk, egy év alatt leüledett, akkor ment a kövezés. [...] 1935 tavaszán Gyoma határába csatorna-tisztítás vót. [...] [Aztán] a Mirhót (lapályos, vize-nyős hely) fel kell[ett] tóteni... Ott dolgozott vagy nyolcva ember két napot nyócvan

fillér napszámér. Úgyhogy kerestek karácsony előtt egy pengő hatvanat, azér mán lehetett három-négy kila húst venni.

De nem mindig volt otthon gátépítés vagy csatornázás. Néha el kellett menni messzire: *többet mentünk munka után, mint amennyit dógoztunk.*

...Könyörtelen élet vót. Ásó-lapát-csákánnyal elindútunk, én egyszer háromszázhetven kilométert gyalogoltam Majoros Vendel komámmal, mire végre Ajkán kaptunk munkát. [...] Az út szélén aludtunk, [...] ahun ért bennünköt az este. [...] Vasutat is építettünk. [...] Mikor visszakaptuk Erdélyt 940-be, mentünk vasutat építeni. Készűtek a háborúra ott is. [...] A háború alatt lett munka. Vót kubikmunka Recsken is, lőszerkomrákot építettünk bele a kősziklába.

Nem tudom, miről nehezebb olvasni: arról, hogy a Ferihegyi repülőtéren, az 1944-es bombázás alatt egymás után halnak meg a kubikosok, vagy arról, hogy egyáltalán nem kapnak munkát, hogy Várpalotától gyalognak haza Endrődig, és kis híján éhen halnak. Nem tudom, mi fekszi meg jobban az ember lelkiismeretét.

*

Aszonta apám – beszél az egyik kubikos –, hogy mikor Kolombusz feltanáta Amerikát, mán ott is vótak endrődi kubikosok. De ez így is vót, akármerre mentünk, endrődi kubikos mindenütt vót. [...] Azután oszt megszoktuk ezt az életet, úgy vótunk vele, mint a féreg, aki a tormaába belemegyén, aszitte az is, hogy csak abba jó.

Ez filozófia is, költészet is. Amíg nincs kézzelfoghatóbb segítség.

*

A summások élete más volt, mint a kubikosoké, nem kellett lőszerkamrákat építeniük a kősziklába, de a női derekat a répaegyelés is megviseli. Az endrődi summáslányok többnyire az alföldi kisbirtokokra szerződtek, de eljutottak a dunántúli nagybirtokokra is. *Ríva, de mentünk, kellett a kereset. Engem édesapám megöregített két évvel, hogy felvegyenek. Vót olyan is, hogy másnak a munkakönyvibe bújtunk el, hogy mehessünk. [...] Csak úgy csapkodták a kezűköt a majorba a zirci apát-ságba az asszonyok: – Hogy engedhetett el ilyen gyerekeket az anyjuk dógozni? Úgy, hogy muszaj vót.*

Summások vótunk két hónapig, meg hat hónapig, mikor hogy vót munka, mikor hogy kellettünk. [...] A hatalmas répatáblák, mint a tenger, nem láttuk a végét. Cukorrépa, marharépa. [...] Megkezdtük hajnalba, csinátuk naplementig. Oszt kétrét (földig hajolva)! Reggeltű estig, mindég csak kétrét! [...] Maj' ki szakadt a hasunk, a derekunk, csupa görcs vót a kezűnk.

Mégsem emlékeznek rossz szívvel az asszonyok a summás időkre. *Mindenütt szerették az endrődi summásokat, végtelen szerették. Tiszták vótak, jól dógoztak, meg sokat. [...] Még az intéző előtt is tekintélyünk vót, nem vótunk lenézve, másképp beszélt velünk, mint azokkal az elhanyagolt jányokkal, azok nem endrődiek vótak.*

... Szerettük a földet. Én mindég abba vótam. Szerettem a földet, mer él. [...] Mer, ugye, hiába nem a mienk vót, de csak attú gyarapodott, hogy mink kapátuk, mink egyeltük, ettű lett minden nappal nagyobb, szebb, ettű hajtott, ettű vót több levele.

Ady Endre ír erről a fajta büszkeségről A grófi szérúnben, ha más előjellel is: *Siratják a semmit, a másét...*

A summáslányok pontosan elmondják, mennyi fizetést (*pízt*) kaptak a munkáért, és mennyi komenciót (*píz helyett ennivalót*): *egy hónapra harminc kiló kenyeret, négy kiló szalonnát, három kiló babot, két kiló rizsát, öt kiló lisztet, tíz kiló krumplit, egy kiló sót.* Azt is elmondják, milyen szállásuk volt, az egyik helyen üres, kimeszelt istálló, ott feküdtek két sorjával, a másik helyen meg a jószágokkal együtt, egyik oldalon a tehének, a másikon a summások. *Minden hajnalba a béresek ott a tehének meg miköztünk takarították a ganét.*

Újkígyóson a lányok cselédlakásokban laktak. Ott volt a mi Margitunk is, minden nyáron, nagyanyánk elengedte. Az egész fizetését félretette, kelengyére gyűjtött.

Egy gyönyörű fiatal lány fényképét látjuk a könyvben a *Hazajövetel* cím alatt. „*A legszebb summáslány – mondja a kísérszöveg. – Édesanyám, Németh Andrásné Dinya Eszter.*” Ismertem Eszti néni idős korában. A mosolya megőrizte a fiatalkori derűt. *Szegények vótunk, de csak megkerestük a két kezünkkel, ami kellett, pedig földünk se vót, semmink se vót. Mégis fenntartottuk magunkot.*

*

1945–46-ban sok endródi család költözött a Dunántúlra a kitelepített svábok helyébe. Az endródi piactéren kihirdették, hogy az eltelepülők házat is, földet is kapnak. A svábokat azért vitték el, mert tagjai voltak a Volksbundnak. Az endródiek nem tudták, mi az a Volksbund. Kalász Márton sváb születésű magyar író *Téli bárány* című regényében olvassuk, hogy a dunántúli svábok énekelni-táncolni jártak az egyesületbe, de a többségük nem tudta, mit akar a Volksbund, és milyen céllal alakult meg.

A magyarok sírva és reménykedve jöttek el Endrődről. A remény nem sokáig tartott. *Becsaptak bennünket. [...] Németkéren is, Kömlődön is (Dunakömlődön) nagyon rátelepítették a svábokra a magyarokat. Mikor ideértünk, üres ház alig vót. A legtöbb házba ott vótak a svábok, úgy néztek ránk, mint a kutyára...*

Sok helyütt *a svábokat kihajtották, minket meg behajtottak.* Volt, aki visszament Endrődre. De volt, aki maradt, és nekifogott, hogy az újonnan kapott földön boldoguljon: *ez nagyon jó föld, olyan, mint otthon Kondoros.*

Mikor már kicsit jobb lett vóna, gyűtt a Rákosi-rendszer, mindent be kellett szolgáltatni. [...] Akkor gyűtt az, hogy be kell menni a kolhozba, be kell vinni a földet. S amit talán nem mindenki tud: aki nem akart a téeszbe menni, az is jobban talált itt munkát, mint az Alföldön. Akkor épült Dunaújváros, ott sok kubikmunka vót, meg betonmunka, vezettük [el] a szennyvizet...

A svábok eleinte féltek a magyaroktól, nehezen értették meg, hogy nem ők intézték az idetelepülést, hanem a kormány. Aztán jöttek az első vegyes házasságok, jött a közös munka, a magyar asszonyok megtanították a sváb asszonyokat, hogy kell az ablak alját megtapasztani lóganajos sárral; lassan átvették egymás szokásait, ételeit. Az itt lakók identitása kicsit bonyolult: *A szüelim németek – svábok – mondta egy fiatalasszony. – De én kömlődi vagyok, nem is fogadok el mást. Itt születtem. Hogy a német anyanyelvet megkaptam, annak nagyon örülök, mert jobban boldogulok más országokban. De én magyar vagyok.*

*

A jugoszláv határ közelében fekvő, bácskai Gara községben 1945 előtt négyezer ember lakott, svábok és bunyevácok – írja Hornokné Németh Eszter. Volksbundos múltja miatt több száz embert elvittek részben Németországba, részben keletre, kényszermunkára. A félig megüresedett faluba először bukovinai székelyeket hoztak, később alföldi magyarokat (Endródról, Gyomárról, Karcagról, Rakamazról), végül felvidékieket.

Ugyanaz történt, mint Németkéren és Kömlődön: az üresnek mondott sváb házakban még ott laktak a sváb családok. Több magyar visszafordult, mások ottmaradtak, együtt laktak velük, végignézték, ahogy elviszik őket, ahogy sírnak, jajgatnak. De az új életet el kellett kezdeni. *A németek már nem vetettek kukoricát, de a bunyevácok igen, úgyhogy ők kiadták részbe a törést a magyaroknak és a székelyeknek.*

Amikor már egyenesbe jöttek volna, a rengeteg beszolgáltatás miatt be kellett lépni a téeszbe. A belépés nemzetiségek szerint történt: a gyomaiak a Fürst Sándor nevű téeszbe mentek, a bunyevácok a Partizánba, a szlovákiai magyarok a Kossuthba, a székelyek a Dózsába. Vagyis külön-külön. *Már éppen kezdtünk összerázódni, akkor meg jött 56, feloszlott a téesz.* Csak a 70-es években formálódott valami egység, amikor látták, hogy a téészen kívül nincs miből élni, akármilyen nemzetiségű az ember.

Az 1990-es népszámlálás szerint 2893 ember él Garán, ebből 50% magyarnak, 30% bunyevácnak, 20% németnek vallja magát. Az iskolákban három nyelven folyik az oktatás. Van székely énekkar, bunyevác tánccsoport, évente hazalátogatnak a kitelepített németek. Németországban úgy nevezik őket: *magyarok*.

Garán, úgy hiszem, lassan eltűnik Gyoma és Endrőd emléke. A tájszólást még őrzik néhányan, de el fog jönni a pillanat, amikor mindenről, ami ragaszkodás a régihez, ki fog derülni, hogy korszerűtlen.

Azután majd kiderül, hogy fontos.

7) Édesanyánk emléke

A kemencéket sorban lebontották. Helyükbe fénytelen sparheltek kerültek. A hasábfát a felnőttek, az aprófát a háború után a gyerekek hozták fel a pincéből. Most is hallani a rőzse pattogását, érezni az illatokat, a régít utánzó, bártortalan ízeket. A „tegnapi asszonyok” elősorolják a szertartásokat (minden ünnepi ebéd az volt), felmondják az ételeket, az egykori recepteket, mindazt, ami nélkül a család nem család, a falu nem falu, és a múlt nem tart igényt a folyamatosságra. Az endródi ételekről Hornokné Németh Eszter gyűjtötte össze a tudnivalókat.

... Pízt nemigen kötöttek a régi asszonyok a konyhára, pedig a legtöbb családba hatnyóc gyerek várta, hogy jóllakjon. Nem is vót píz, csak egyszer egy évbe, mikor a hízót leadtuk vagy a pulykát eladtuk – ebbű vót a cipő, a ruha, meg az adót ebbű fűzettük ki. Ami kis píz a bódba elkötöttek az asszonyok, azt kifutotta a tojás ára, amit a piacon eladtunk.

... A tehín, az vót az éléskomra. Ha tehín vót, minden vót. Vót tej, abbú csinátunk túró, tejfelt, vajjat, sajtot, gomolyát. Ettük is, meg vittük eladni is.

... Nagyon nagy gyümölcsöskertek tartoztak Endrődhö. [...] A Peres felé vezető út [...] kétoldalt teli vót diófával... Meg az a sok eperfa... Fehér eper, fakó eper, fekete eper

[...], itt, Gyoma meg Endrőd közt két sor eperfa vót, egyik ódalt is, a másik ódalt is. Estefele vittünk egy darab kenyeret, leültünk a fa alá, ettük az epret...

*

... A disznóvágás nagy ünnep vót régen, a rokonság ünnepe. Néha húsz disznóvágás is vót egy télen. [...] Rengeteg nép vót együtt olyankor, harmincan is vótunk. Négy vetett ágy vót a szobába, meg a nagy kanapé, ott feküdtek sorba az onokák, meg jutott a kuckóba is, meg a padkára is. Soha nem felejttem el azt a kuckó-meleget. [...] Levágódott a disznó, kezdődhetett a pörkölés. A faluba egy időbe (20. század eleje) nem lehetett szalmával pörkölni, mer minden ház náddal vót lefedve, nagyon sok tűz vót a pörkölés miatt. A levágott disznót ki kellett vinni a falu szélébe pörkölni. [...] A tanyákon lehetett szalmával pörkölni. Ez fontos vót, mer jobb íze vót a szalonnának. [...] A disznóvágás napján a reggel egy kis pálinkával kezdődik – mán az embereknek. [...] Délbe orjaleves vót, meg paradicsommártás a főtt húsho. Vót, aki csiktésztával ette a levest, de vót, aki hagymával, még kenyeret is evett hozzá. Este tótt káposzta vót, meg hurka, kolbász, süttöttünk pecsenyét is. [...] Hájas tészta vagy fánk sült a disznótoros vacsoráho. [...] – Édesanyám [...], hát még csak kéne egy kis bor, lemosni ezt a sok kolbászt... – No, eredj, Vince, hozzá, de csak egygel. [...] Mikor ment haza a rokonság, mindenkit megpakoltak kóstolóval...

*

Csak ünnepkor terítették le az asztalt, máskor nem. Egy tányér, meg egy kanál vót az asztalon, meg a kenyér, meg a víz. Mikor megfőtt az étel, édesanyám behozta a vaskotlárba, letette az asztalra, a szedőkanalat édesapám felé fordította. [...] Addig nem lehetett felkelni az asztaltú senkinek, míg mindenki jó' nem lakott. Meghagyni az ételt nem vót szabad. [...] Csak édesapámék beszélhettek az asztalná...

[Karácsonkor] édesanyám szentelt vízzel megszentelte a szoba négy sarkát, meg az asztalt, csak azután ehattünk. Mindenbű, amibű ettünk, hagyni kellett az angyaloknak is. Mézbe mártottuk a fokhagymát, azután édesapám egy almát annyifele vágott, ahányan vótunk, ez azt jelentette, hogy egy család vagyunk. Mindenhő kalácsot ettünk. [...] Éjjélkor meg mentünk az éjjéli misére.

Újévre tótt káposztának kellett lenni, meg valamilyen szárnyasbű vót húsleves, hogy szálljanak az évek.

Az endrődiek komolyan vették az ünnepeket, a hiedelmeket, a szokásokat, a hagyományt, a keresztelőtől a temetésig. Az ünnepi alkalmak evéssel voltak összekötve, de a „halotti tor” kifejezést sehol sem találtam. Annál gyakrabban ezt: „Csendesen megebédelték, hazamentek.”

*

Van néhány utolérhetetlen endrődi étel. Ilyen a lángos. A gölődinleves, ami a zsidó pészáhi (húsvéti) hagyományban is megvan. Anyukám bátyjának, Laci bácsinak (Fenákel Judit édesapjának) a kedvence volt a savanyú tojásleves. A túrós derelye nekem szilvalekvárral az igazi. A tarhonyát, a kukoricamálét a háború után évekig ettük. Mindnyájan szerettük a palacsintát, a tarkedlit. A csöröge (vagy herőce) mai napig a kedvencem.

Egyszer nagyanyánk süttött egy vajdliung csörögét, kitette az egészét a verandára. Judit meg én kint játszottunk a kertben. Kerültünk-fordultunk, ettük a csörögét. Nagyanyánk kijött a gangra, a kezét összecsapta: – A két bűdös kölök

az egész csörögét megette! – és rázkódott a nevetéstől. Aztán süttött még egy vájdlinggal. Mi mást tehetett volna?

*

Sokáig Vaszkó Irén volt a mindentudó szellem a faluban. Foglalkozása tanító-nő, de sok máshoz is értett. Néprajzhoz – hosszú ideig vezette az endrődi tájházat –, történelemhez, hittudományhoz, népzenehez, antropológiához – amikor Endrőd határában megtalálták egy őseMBER csontvázát, ő dolgozott a régészekkel –, és ennek a kötetnek a második részében ő volt a szóttéseknek a szakértője.

A szóttéseket nagyon megbecsülték. [...] A szebbjét sohasem használták, anyáról lányára öröklődött. A bevezetés leírja a kender feldolgozását, az áztatást, a tilolást, a morzsolást, végül a fonást. A kender rostját finomsága szerint négy csoportba osztották: feje, koccsa, omicska, csepű. Az elsőből abroszt, inget, dísztörülközőt, a másodikból törülközőt, törülgetőruhát, tarisznyát, gatyát és pendelt szóttak, a harmadikból durvább tarisznyát, durvább lepedőt, amit szülésnél használnak, a negyedikből zsákot, ponyvát, abrakos tarisznyát, kocsitakarót. A csepűt mi inkább a vidéki színészek gúnynevéből ismerjük: csepűrágó.

A szóttesminták tárgyalásában a leírás részletezi a sima és a mintás vászon szövési módját, és azt, hogy melyik vásznat mire használták: szárításra, étel letakarására, batyuzásra. Többféle szövési módot alkalmaztak: *fehérral és fogacskával kombinált dupla veréses csik szövéséhez már nagy tudás kellett. Két vetélt használtak, az egyikben a fehér, a másikban a piros fonal volt. Ez a két vetélt a fogacskák készítésénél volt fontos. A fogacskák finoman befejezik a csikot, vagy ha belül alkalmazzák, akkor szépen kitöltik a teret.*

A bemutatás kitér a különféle mintákra és a vásznakba beleszótt feliratokra: csillagmintás, rozmaringos, vadrózsás, madaras, szőlőleveles, geometriai minták; *Isten hozott, kedves vendég; Éljen Tímár József és neje, Mészáros Anna; Én Uram, én Istenem; Édesanyám emléke, kezit csokolom érte.*

A szóttések közt nem találunk két egyformát – írja Vaszkó Irén. – A sokféle variáció legfőbb oka a lelki gazdagság, az önkifejezés képessége. De sok minta szakadt le Erdélyből is erre a vidékre. [...] Érdemes megfigyelni, hogy a csillagmintákat sokszor rozetták választják el, ezzel is gyakran találkozunk erdélyi templomokban.

*

A bemutatás megelevenedik a mintakincs piros-fehér képein, a kreatív képesség bizonyosságaként. *Gondoljuk el: munka után, agyondolgozott kézzel, lámpa mellett szótték le ezeket a csodálatos mintákat. Nem másolták, hanem „megálmodták”, és legtöbbször fejből leszótték.*

Ez a „megálmodták” a legszebb és legkifejezőbb szó ebben az emlékezésben. Háttére annak, hogy „csendesen megebédelték, hazamentek”.

8) Helynevek

Az Endrőd helyneveivel foglalkozó kötetet dr. Hévvizi Sándor állította össze. A szerző Gyoma helyneveit feldolgozó tanulmánya már 1977-ben megjelent, az endrődi testvérkötet jóval később, 2010-ben. Az előkészítő munkában taná-

rok is részt vettek: Grónás Edit és Ladányi Gáborné, a kötetet a gyomaendrődi Honismereti Alapítvány és a Városi Önkormányzat támogatta.

A helynevek, írja a bevezetőben dr. Hévvizi Sándor, fényt vetnek a táj jellegére, a talaj minőségére, a birtokviszonyokra, sőt az emberekre is. Maga az *Endrőd* név 1425-ben bukkan fel először, *Endred* formában. A középkori település temploma 1881-ben, a folyószabályozáskor pusztul el. A név a magyar *Endre* személynév -d képzős származéka, előbb *Endréd* alakban; az *Endrőd* változat újkori fejlemény.

Az adattárban szerepelnek Endrődnek, a körülötte lévő középkori falvaknak és a falu kül- és belterületének a helynevei. A hosszú külterületi listából megtudjuk az összes tanya, halom, domb, sor, dűlő, lapos, zug, akol, csárda, kocsmá, szállás, kereszt, major, csatorna, holtág, iskola, puszta, ér, árok, gát, malom, műhely, legelő, szőlő, tévesz, órház, kút, templom és temető nevét és helyét; soknak már csak az emléke él. Ahol lehet, a szerző magyarázatot is fűz az adatokhoz. Például az előző fejezetben szó esik „a Peres felé vezető út”-ról. Az egyik adatközlő itt elmondja: *A Csáki iskolátú a Mezőberényi kövesútig az az egy dőlő (dűlő) az a Peres. Gyoma mindenhogy magának akarta, oszt ebbű lett a nagy per, mer az nagyon jó föld. Oszt az endrődiek nyerték meg a pert.*

A belterületi helynevek többségükben utcanevek, tele rejtéllyel, mint Magyarországon mindenütt. Miért lett az Ady Endre utcából Tamási Áron utca? Az Andrássy utcából (ahol én születtem) Blaha Lujza utca? A kettő között ez Bajcsy-Zsilinszky utca is volt. A *Szózat* költője, Vörösmarty Mihály utcájából miért lett Babits Mihály utca? A Jókai Mór utcából Csejti utca? A *Himnusz* költője, Kölcsey Ferenc utcájából Tóth Árpád utca? Lehet, hogy a két település egyesülésekor bizonyos nevek megduplázódtak? És lesz-e Kosztolányinak, Karinthynek, Szabó Lőrincnek, Radnóti Miklósnak, Illyés Gyulának utcája?

A kötet végén a katonai térképeket Szilágyiné Németh Eszter jegyzi (korábbi nevén Hornokné Németh Eszter). A térképek tele vannak beszélő jelekkel. Útszéli kereszték állnak például a szarvasi, a mezőtúri, a hunyai és a gyomai út mellett. *Tehát bármelyik út felől érkezett a vándor, megtudhatta, hogy katolikus vallású emberek közé érkezett.*

9) Tájszótár

Nem tudom, mások hogy bírónak velem, ha fáradt vagyok, én szótárt, lexikont szoktam esténként nézegetni. A szó- és adathalmaz, az információ sokszínűsége megnyugtat, helyreteszi a sarkából kibillent világot.

A varázslatos *Endrődi Tájszótár* gyerekkorom szókinszét idézi vissza. Anyám, nagyanyám ezt a nyelvet beszélte, ezt a képpel, hangulattal megrakott nyelvet, amelyet most Szilágyiné Németh Eszter, a szótár szerkesztője és egy-egy tanulmányával a két nyelvész, Szabó József egyetemi tanár és Kristóné Fábrián Ilona egyetemi docens élénk tár.

A szerkesztő az adatgyűjtőkkel és az adatközlőkkel több mint tíz évig dolgozott ezen a tájszótáron. A szavak közben évülnek is; ha a háziasszony nem süt kenyeret, szavak sincsenek a kenyérsütésre. Endrőd, mondják a nyelvészek, nyelvjárásziget, szavai konzerválták a múltat. Így kell rájuk gondolnunk.

Két azonos gyökerű, de másképp élő közösség volt a faluban – írja a bevezetőben Szilágyiné Németh Eszter –, a szegényebb, föld nélküli családok a falu belsőjében és a családi gazdálkodást folytató emberek a tanyákon. A szótár forrását az a 400 hangfelvétel adta, amelyet a szerkesztés háttéréül szolgáló Honismereti Egyesület munkatársai készítettek a tanyavilágban, hiszen a tanyák őrizték meg nyelvjárásziget jelleggel a tájnyelvet. Maga a falu is kettéválik (vagy kettévált), a szegényebb Gyomavégre és a módosabb Szarvasvégre. De aki végigolvassa ezt a munkát, azzal az érzéssel teszi le, hogy a szótárban minden népréteg szókincese képviselve van.

A tájszótár 2244 szócikket tartalmaz. A tájszavaknak, amelyek közül néhány más vidéken is használatos, csak töredéke szerepel itt, jórészt azok, amik nekem is régtől ismerősek, vagy valaki közelálló ismerte őket. Sok helyütt a tájszó nem endródi eredetű, de a hozzá fűződő szólásmondás vagy példamondat igen. Néha a saját emlékeimet is elmondom; olyankor feltüntetem a névjeletem.

*

A szócikkek

A

akar 1. 'tud, bír' *Jánosik Vince bácsi, az nagyon gyenge kovács vót, allig akart megélni.* 2. 'személy, állat, tárgy közvetlenül az esemény előtt van' *Ez a fa el akar dőni. El akartam esni. Nagyon legel a jószág, mikor vihar akar lenni. A kisharangot felállították a kerbe [kertbe], oszt harangoztak, mikor mise akart lenni.*

angyal 'láttya az angyalkáját' ['a kisgyerek álmában mosolyog']

(Anyám kedves szólása. G. Á.)

annyira, hogy nagyon 'nagyon-nagyon' [19]16-ba megnőt a gaz rendessen, de annyira, hogy nagyon.

átlábal (átlából) 'sekély vízen átmegy' *Kis esső vót, a csatornán is átlábolt a marha.* – *Nagymama, átlábaltam a Körözt!* (G. Á.)

B

bánatbeteg (bánadbeteg) 'lelki baj miatt fizikailag is leromló szervezet' *Nagyon szép tehenünk vót, naty tejű tehény. Bornyúja is vót. Osztt mikor elattuk a bornyúját, nem evet, csak bőgött. Lefogyot, a teje is elapatt. Bánadbeteg vót.*

bekondít 'begyűjt' *Bekondítok a kájhába.* (Anyám is így mondta. G. Á.)

bontófésű (bontófűsű) 'nagyfogú fésű' *Válogat, mint kopasz Ugrin a bontófűsűbe.*

böjt (bőt, bútt) *Ojan vagy, mint a búti boszorka 'borzas'.*

(Mi búti boszorkánynak mondtuk. G. Á.)

C

ceperka, cepelka 1. 'füрге, talpraesett, kotnyeles kislány' *Kapós, mint Ceperka Panna az élesztővel.* 2. 'túlöltözött' *Kiőtözött, mint Cepelka Panna.* 3. 'hiú, beképzelt' *Tette-vette magát, mint Cepelka Panna.* (Élő személy volt, az első háború idején ügyesen árulta az élesztőt, házról házra járt vele.)

ciframaris 'cifrálkodó, ízléstelenül öltözött nő'

CS

csoze 'huncut férfi; a saját hasznára túl akar járni a mások eszén' (Nálunk azt jelentette: dologtalan, csavargó. G. Á.)

D

dúc 'kisméretű, egy evésre elég kerek kalács'. Főként gyerekeknek vagy koldusoknak sütötték. Volt egy koldus, akinek ezzel kapcsolatos a ragadványneve is: [Dúc Imre], *Dúcot eszik Imre, szalaggy, vedd el tülle.*

E

elsőbbet (*elsőbet*) 'először'. *Vogyányertű vették meg a földet elsőbet a túri gazdák, majd úgy az endrődíjek.* [Vogyányer: Wodiáner, földbirtokos; túri gazdák: mező-túriak]

erővel 'erélyesen' *A bátyájam erővel elmentek lakatosnak, nem lettek parasztemberek.*

F

feltart 'eltart' *Mostoha vót, oszt mégis feltartotta mind a hat gyereket. – A parasztság tartotta fel az országot.* [Vö. 8. o.]

finkó 'pattanás, tályog a nyelven', egy gyermekmondókában él: ha valakinek kemény csomó keletkezett a nyelvén, teleholdkor az ágasnál a következő párbeszédet kellett elmondani: – *Finkó van a nyelvemen. – Mikő? – Hakó. – Ojan legyen, mint Dúc Imre bácsi feneké! – Phű, phű, inkább ne is legyen finkó!* [Vö. 6. o.]

G

gölődin 'gombóc formájú levesbetét' *Kevézs zsír, só, liszt, ety tojás, összegyúrom, gombócokat csinállok. Vízbe kifőzöm. Ez a gölődin.* [Német eredetű szó, a zsidók is így hívják a pézsáhi gombócot]

gundzsa 'ütésből származó dudor' *Nagyanyám kanálal lapigatta le a fejemen a gundzsát.*

H

hajhúzócska 'veszekedés', *hajhúzócskára mentek* 'veszekszenek'

herőce (más néven csöröge) 'gyúrt tésztából készült, nyújtott, zsírban kisütött, édes sütemény, sütés után kemény és hólyagos. Ajándékba is vitték, főként farsangkor sütötték.'

húzat 'az a vízmennyiség, amennyi egyszerre kiemelhető volt a kútból'

I

iránt 'irányában' *Kocsorhegy iránt van a hullámtérbe a Templom-domb.*

ítélet (*ítilet*) 1. 'égetnivalóan rossz' *Ítilet ez a gyerek!* 2. 'feltartóztathatatlan gyorsaság' *Mentek a lovak, mint az itilet.* 3. 'rendetlenség' *A jó gazdának az udvara rendbe vót. A roz gazdának az udvarába itilet vót.*

K

kantapad 'a pitvarajtó közelében elhelyezett vizespad a kanták [kannák] részére'
karórágó 'fösvény' A szomszédos [gyomai] reformátusok gúnyneve.

kelés (kilís) *Fáj, mint az ért kilís. 'nagyon fáj'* (Anyám szóhasználata. G. Á.)

keverített 'kerek' *Ojan vagy, mint egy keverített kád. 'kövér'* (Anyám szóhasználata. G. Á.)

kiverés 'a jószág tavaszi kihajtása a közös legelőre' *Szent György-napkor vót a kiverés, mikor má vót fű. [...] András-napig ott vótak az álatok.* (Vö. 8. o.)

koráll 'korainak tart valamit' (Vö. drágáll, nehezell, nagyoll, öregell)

kustol 'szélviharban a hó kavarog' *Behosztuk a szalmát, nehogy bekustolja a hó.* Mondták még *pustolnak* is. (Nálunk az elcsúszott ágyneműt jelentette, amin betódult a hideg levegő. G. Á.)

L

leghaja 'a lehető legvékonyabb krumplihaj'. Vö. *legsarka, legfeneke, leglelke.*

lőcslábú 'görbelábú' *A lőcs görbe, oszt ha valakinek görbe a lába, aszongyák, lőcslábú. Nem tuggya összetenni a térgyit.* (Háy Gyula egyik színdarabjának bemutatója után Illyés Gyula odament a szerzőhöz, és azt mondta: „Nem kacskalábú. Kacsakezű és lőcslábú.” G. Á.)

M

magvaváló szilva 'magbaváló szilva' (Vö. 12. o.)

mazna 'félénk, óvatoskodó' *A Tímár-gyerekek közül az egyik maznáb vót, mint a másik.*

megfele (*mekfele*) 'az előtte álló igével, parancsoló hangsúllyal: meg!' *Egyed megfele!* (Én is használom, nem parancsként: *Megyünk elfele!* G. Á.)

misling 'zöldtakarmány céljára sűrűre vetett kukorica' (Vö. 9. o.)

muzsika 'selyempapírral vagy cigarettapapírral borított fésűn dúdolással megszólaltatott énekhang' *Ojan éjjelizenét kaptam, hogy a fíjú a fűsűre tet cigarettapapírt, oszt azon fújta.* (Én úgy hallottam: *szájmuzsika*, a kisfiú magát a hangszert nevezte annak. G. Á.)

N

nappali '13-14 éves fiatalok részére szervezett délutáni táncmulatság' *A Varnyú Imre tanyájába vót egy istáló, abba vót minden szombaton délután a nappali. Táncoltunk.*

NY

nyakló 1.' lószerszám: a hám oldalait a ló nyakán összekötő szíj' 2. 'a kubikosok szerszáma: nyakba és a talyigaszárhoz akasztva használták' („nyakló nélkül”: mértéktelenül. G. Á.)

O

óra *óráján van* 'halálán van'

oszt jól van *oszt jóvan* 'a történet lezárására használt szókapcsolat' *Nálunk is vót egy orosz fogoj, Nyikita. Szántott-vetett, oszt jóvan.*

Ö

öreg 1. 'jelentős, nagy' *Még az örekharangot is elvitték a háborúba.* 2. 'sűrű' *Öreg este vót, mire hazaértem Gyomárú gyalog.* 3. 'idős, régi' *Kidopták az örekfejszét az udvarra, mikor gyűtt a vihar.*

összefarral 'a jószág egymásnak háttal állva' *A kétódarra kötős istállóba összefarral vót a jószág.*

P

padka 1. 'a kemencén körbeépített ülőhely' 2. 'asztagrakásnál lépcsőszerrepű kévesor' 3. 'szalmakazalba szalmavágóval vágott mélyedés' – *patkásra ágyal* 'úgy veti be az ágyat, hogy a szélére nem rak ágyneműt, akkor oda le lehet ülni'

pendely *pendel* Emlékszek Angyal nénémnek a pendelire. Vászon vót, széles korcal. Vászonzsinórt csináltak, avval vót mekkötte. Elő vót a hasidékja.

piszke 'egres' mondták még *pöszmétének* is

pucuta 'rendetlen' *No, evvel a jányal nem eszel meg egy kila sót, ojan pucuta.*

pucsít 'előrehajol és felnyomja a fenekét'

R

rékli *lékri* 'vastagabb anyagból készült női blúz' *Cifra szoknya, lékri, nem te vetted néki* (endrődi csúfolódó).

révkötél *rikötél* *Húszkoggya, mint a ríkotelet.* (Mi is így használtuk. G. Á.)

S

sarok *Kissarkára van a kendőd!* 'az átlósan összehajtott fejkendő úgy kerül a fejre, hogy a rövidebbik sarka van felül'

seggenülő fazék 'széles aljú vászonfazék' *Húsvétra vagy lakodalmakra kellett a nagy, tízliteres seggenülő fazék is.*

sor 'sűrűn lakott dőlő' [dülő] *A nászasszonnyal ety soron laktunk. Akkor sor vót, nem ucca.* 'A sorok Hunya betelepülésekor alakultak ki: Iványi sor, Dávid sor, Zsidó sor, Templom sor stb.

surál 'száraz lóganajt szétdörzsöl'

suttyog 'lovat ostopattintgatással nógat' *Mentünk, szántottunk, suttyogtunk a lovaknak az ustorral.*

sütő 'hosszú parasztház végébe épített konyha kemencével' *A tanyánk alsó végibe vót a sütő. Szoba vót, mek konyha, ot ment a sütés-főzés.*

Sz

szagol 'a megkelt tészta szagot áraszt' *Jaj, jaj, kelni felfele, fűteni, sütni ki a kenyeret, mer má nagyon szagol a tészta!* (értsd: szaglik. Mi is így mondtuk. G. Á.)

szélkótya 'szeleskedő, szeleburdi'

szentasszony 'erősen vallásos' *Nagyanyám nagyon szentasszon vót. Minden vasárnap, akar esett, akar fűjt, a kocsinak haza kellett vele gyűnni a tanyábú a templomba.*

szentfazék 'álszent'

szikra 'kevés' *Eriggy a kútra, nincs ety szikra vizünk se.*

szószemes 'talpraesett, élelmes, fürge' (személy) *Engem sokszor elvit nagymama a vásárba, mikor a bundát ároltuk. Aszonta nekem: – Eszt az onokámot viszem, ez nem nagy, de szószemes.*

T

tapasztós *tapasztós nép* 'tapasztani tudó és szerető' *Nagyon tapasztós nép vót Endrődön, mindég tapasztottak az asszonyok. No de szép is vót minden ház, mek tiszta.*

tarandál *tarandá* 'összevissza, zavarosan beszél'

típpan 'gyepszéna' *A póhalmi gyepszéna, az típpan, aszt nagyon rossz vót kaszáni, csúszott rajta a kasza. De a tehíny nagyon szerette.*

topelec *topelec, topejec, topojec* 1. 'gyerekijesztő vízi szörny' *Édesapám meséte: – Hej, de sok topelec vót ezelőt a Körösbe! Az még az álatná is alábváló! Eccer egy gyerek fogadásbú átúsztá a Köröst. Mikor harmaccor úszot, valami a lábára tett eggy békjót, oszt nem bírt kiúszni. – No, ugye, nem bírsz kiúszni? Leveszem, de soha többet ne úzd át a Köröst fogadásbú! Így szabadút meg a gyerek a topelectű. Nagyon sok gyerek belefulladt a falu alatt folyó Hármás-Körös vizébe, ezért volt szükség a gyerekijesztetőre. 2. 'gyerekjáték' Egy nagyobb árokba beállt az egyik gyerek – a topelec –, a többieknek pedig át kellett szaladni az árok túlsó partjára. Akit a topelec elfogott, az lett a topelec. Játék közben, ha a topelec éppen másfelé figyelt, ott maradtunk az árok alján, s mondogattuk: – Jaj, de jó a topelec vizében!*

tőlem *tüllem* 'nálam' *Nagyob vagy tüllem.*

U

utcaajtó *úcajtó, uccajtó* 'a kerítésbe vágott bejáró ajtó a gyalogosoknak'

V

vacer 'az endrődiek ragadványneve' A hagyomány szerint – a falu körül sokszor kanyargó Körös miatt – a német nyelvű térképeken Endrőd falu mellé többször felírták a Wasser [víz] szót. Az endrődiek a vacer szót nem tartják gúnyosnak, inkább egy olyan megnevezésnek, ami összetartja a falu népét. Gubucz Gáspár az endrődi és hunyai tájszavakat tartalmazó parasztszótárát *vacer-szótárnak* nevezi.

valósi 'valahonnan származó' *Kun Lajos Gyomára valósi.*

varjú *varnyú*

vízenkőtt *vízenköt* 'az élesztős tésztát szalvétába csavarva egy vödör vízben vagy a kútban kelesztik'

víziborjú 1. halcsik 2. 'a Körösben lakó víziállat, szörny, veszedelem' *Majd osztán aszongya az uram: – Verona, Verona, de nagy a hasad, tán vízibornyút ittá?*

Z

zakkan 'zökken', a *ki-* és a *meg-* igekötőkkel.

Zs

zsiborog 'bizsereg'

*

A két nyelvész, Szabó József egyetemi tanár és Kristóné Fábíán Ilona egyetemi docens tanulmányaiban, az alapos hang-, szó- és mondatelemzésekben csak gyönyörködni lehet. Kristóné Fábíán Ilona közli Szilágyiné Németh Eszter gyűjtéséből a következő interjú részletét; az adatközlő 80 éves volt 1991-ben.

Még az én anyám idejébe is úgy vót, hogy egy jányinak még húsz kérője is vót egygy ősszel. Bizony ám. Úgyhoty jöttek a kérők, és améjrik fijjú teccett a lánynak, mer szűrben jártak, mer oan szűr vót [...] és akkor a fijúnak kiakasztoták, ha nem teccet a fijjú, mer ő ot hagyta a szűrt. Felakasztotta így a ház előtt valahova, ijen gajra. És akkor hotyha kellett a lánynak, vaty ha hozzáagyák a lányt, akkor a szűrt bevitték, ha meg nem kellett a lánynak, kiakasztották mék kijjebb a szűrit. Hát ezér mongyák eszt még mindég, hotyhát kitették a szűrödöt.

*

Természetesen a szólásmondás benne van mindnyájunk alapkönyvében, O. Nagy Gábor *Mi fán terem?* című gyűjteményében. Úgy gondoltam, a történetnek csak jót tehet, ha élőszóban is elhangzik, az előadó szaggatott stílusával, provokatív szépségű tájszólásával. *Améjrik fijjú teccett a lánynak* – ki nem szeret bele egy ilyen mondatba?

10) Gyomaendrődi tanulmányok

Ha az endrődi tájszavak Németh Eszter magyartanár vonzalmát tükrözik, a soron következő dokumentumok néhány fiatal kutató és mesterük, Róza Olga történelemtanár szenvedélyéről tanúskodnak.

A tanulmányok sorát Róza Olga írása nyitja meg *Gyoma és Endrőd népességének alakulása az első írott forrástól napjainkig* címmel; a kezdő dátum 1332, ekkor említi Gyomát Gama néven az első forrásmű. Endrőd első említésének dátuma 1416.

A következő jelentős dátum 1566, ebben az évben került a török szultán kezére az egész megye. Endrőd harminc évig lakatlan volt; el sem lehet képzelni. Róza Olga leírja, hogy Gyula és környéke felvonulási területté vált, a törökök Erdély felé, az erdélyiek a királyi Magyarország felé vonultak. A török expanziót Kara Musztafa 1683-as bécsi veresége állította meg. Thököly Imre a törökök mellé szegődött; a császári csapatok elfoglalták az országot, 1686-ban elköltöztették a megyét. A visszaszivárgó lakosoknak 1703-ban a rácok elől megint menekülniük kellett. II. Rákóczi Ferenc független Magyarországot akart, de ezt nem sikerült elérnie. A Rákóczi-szabadságharc elbukott 1711-ben, ám a szatmári béke biztosította Magyarország jobb pozícióját a Habsburg Birodalmon belül. Egy időre enyhült az abszolutizmus, a rendek beleszólhattak az ország ügyeibe. Békés megye lakosainak lélekszáma 1715-től 1847-ig csaknem százszorosára nőtt.

Az új földesúr, Harruckern János György arra törekedett, hogy azonos vallású vagy nemzetiségű lakók telepedjenek ugyanarra a helyre. Így kerültek Gyomára a reformátusok, és 1830 körül az evangélikus németek, míg Endrődre a katolikus magyarok és szlovákok. Ausztria és Csehország az ipari termelést vette kezébe, Magyarország a mezőgazdaságot. Endrődön 1819-ben, Gyomán 1820-ban alakultak meg az első céhek. A két faluban egyenletesen nőtt a lakosság lélekszáma az

1930-as évekig: Gyoma lakossága 7806 főről 12.244-re, Endrődé 6847-ről 13.928-ra emelkedett. Így Gyoma lakossága másfélszeresére, Endrődé kétszeresére nőtt. A lélekszám fogyott a második világháború éveiben; a két falu egyesülése, 1982 után megint nőtt 1990-ig, majd 2000-től valamennyire megfogyatkozott.

Róza Olga sokatmondó kimutatásokat készített a népességfogyás okairól: a járványokról, a természeti csapásokról. Amikor a XVIII. századhoz képest a népesség megháromszorozódott, kevesebb lett a föld. Gyoma és Endrőd lakói kénytelenek voltak legelőket bérelni. Gyomát bekapcsolták a vasútvonalba; Endrődnek ez nem sikerült. Az endrődiek nehezebben éltek, mint a gyomaiak, a lakosság egy részének, írja Róza Olga, „el kellett hagyni a falut, ha életben akartak maradni”.

Így következett be a kivándorlás Amerikába. 1904-től 1913-ig Gyomáról 245, Endrődről 888 ember hagyta el az országot. A második világháború alatt deportálták a zsidó lakosokat; a háború után a németeket. A dunántúli németek földjeit elvették, az endrődiek tömegesen a helyükbe települtek; de volt, aki visszaköltözött. Sokan költöztek át Gyomára is. 1982-ben a két település Gyomaendrőd néven egyesült, és városi rangot kapott. 2001. január 1-jén a városban 15.875 ember lakott, 2012. január 1-jén 13.674 ember, vagyis több mint 2000-rel kevesebb. Nincs elég munkahely, írja Róza Olga.

A tanulmány megadja az egész kötet alaphangját: tényeket közöl, tárgyilagosan, röviden, a legkétségteljes adatokat sem kommentálja; leginkább az angol esszékre emlékeztet. A többi tanulmányt Róza Olga tanítványai írták; a kötet felépítése részben kronológiai, részben tematikus.

*

Az élet újrakezdésének lehetősége 1700 és 1750 között Gyomán és Endrődön címmel Rudner Nikoletta veszi fel a szálát a két falu XVIII. századi történetéből, a rombolás, a menekülés idejéből. A török hódoltság alól felszabadult területeken gyér volt a lakosság. Harruckern János György földbirtokos kedvezményeket adott a telepéseknek: vallásszabadságot, malmok és korcsmák használatát, előleget az országos adóra. A jobbágyok azonban jobb adózási feltételeket kerestek; 1723-ban Gyomán 83 család élt, 1725-ben már csak 52 család. 1726-ban két jobbágy Harruckern mellett „örökös jobbágyként” kötelezte el magát. A földbirtokos Endrődre telepítette a szarvasi katolikusokat és a katolikus szlovákokat. Rudner Nikoletta idézi Kollonich Lipót esztergomi érseket: „*A forradalmakra és nyugtalan-ságra hajló magyar vér a némettel szelídítették.*” Az országban ez a szólás keringett: „*német jobbágy pénzes zacskó, tót jobbágy túrós zacskó, magyar jobbágy perlő társ.*”

1738 és 1740 között dúlt Békés megyében a pestis; Gyomán 485 halott volt, Endrődön 29. A megyében nem élt orvos, csak egy kirurgus, vagyis borbélysebész. Az emberek nem hittek az orvosoknak, inkább az imádsághoz és a népi gyógymódokhoz folyamodtak. A két faluban fontosabb volt az állattenyésztés, mint a növénytermesztés; a pestis éveiben szinte valamennyi állat elhullott. Iparos nem kellett itt a XVIII. század elején; 1728-ban a megye azt írta a kormányznak, posztócsinálókön és csizmadiákon kívül másra nincs szükség. 1744-ben tarthattak a megyében először vásárt. 1735-ben az adóterhek miatt kitört a

parasztfelkelés; Rudner Nikolettá úgy zárja le a felkelés történetét, mint egy kis novellát: a T. nevű felkelő „... megbánván rossz cselekedetét Felséges urunk hüvosságára maga szándékából visszatért és arra végre előttem hitét is le tette...” Az elbujdosott négy-öt száz felkelő nagy kiesés lett volna az adóból.

A tanulmány érzékelteti, milyen volt itt az élet a XVIII. század elején.

*

Giricz Ágnes *Dualizmuskori iskolai és iskolán kívüli oktatás fejlődése Gyomán* címmel, Gyuricza Klára *Az oktatás feltételeinek megteremtése Endrődön a dualizmus korában* címmel írt tanulmányt egy máig érzékeny témáról, megadva a lehetőséget, hogy a két falu művelődését – egy adott korban – összevethessük.

Az adott kor, esetünkben a dualizmus kora, sokak szerint Magyarország utolsó békés periódusa volt az 1867-es kiegyezéstől 1914-ig, az első világháború kitöréséig. Maga a szó, a „dualizmus” is békét sugall, hiszen a kettős államnak, az Osztrák-Magyar Monarchia két államának tartós kapcsolatát jelenti.

Az 1868-as népoktatási törvény az egyik legmodernebb volt Európában, írja Giricz Ágnes; a tankötelezettséget nálunk egy évvel Ausztria, tizenkét évvel Anglia és tizennégy évvel Franciaország előtt fogadták el. A vallás- és közoktatásügyi miniszter, a nagy író, Eötvös József fel akarta számolni az írástudatlanságot; egy 1869-es statisztika szerint hazánkban a férfiak 40,8%-a, a nők 25,01%-a tudott csak írni-olvasni. A törvényjavaslatot megtámadták, végül az országgyűlés törölte az ingyenes oktatásról szóló cikkelyt, és meghagyta az egyházak iskolaépítési és -fenntartási jogát.

Gyomán a vita a templomkert körül éleződött ki: a református egyházé vagy a községé? Az egyház egy szűk sikátort hagyott az iskola és a templomtér között, ezért egy röpirat a papokat „erkölcsöt rondító bujtogatók”-nak nevezte, hiszen a sikátor a bűn tanyája. Az egyház pert indított, a pert meg is nyerte, a község visszalépett.

Három, majd négy felekezetnek volt iskolája Gyomán, később két uradalomnak is; állami és községi iskolát nem állítottak. Sok szülő nem vitte a gyerekeit iskolába, befogták őket dolgozni. Giricz Ágnes közli a gyomai tankötelesek létszámát 1876 és 83 között; nézzük a hat tanév közül az utolsó, az 1882–83-as év statisztikáját: az iskolában 1144 református, 73 evangélikus, 46 izraelita és 44 római katolikus tanuló végzett. A tanítás nehézkesen indult meg, a református egyházat elmarasztalták; az iskolai padok helyén gyalumatlan gerenda volt, a tantárgyak közül „hittan, írás, olvasás, számolás, kevés földrajz” mellett nem szerepelt egyéb, az ablakokon pókháló, a levegő dohos. Az 1880-as évek végére váltak a református iskolák „dicséretessé”.

Bevezették a testnevelést és az erkölcsstant. 1878-ban megnyitották az 5–6. fiúosztályt; 1900-ban az 5–6. leányosztályt. 1900 és 1903 között kitört a gazdasági válság; megszigorították a szülők egyházi adóját. A válság tetőzéseként érte az iskolákat az első világháború, az iskolaépületek egy részét lefoglalták betegápolásra; néhány tanítót behívtak katonának.

1882-ben épült fel Gyomán a katolikus iskola. 1885-ben a földesúr, Wodiáner Albert katolikus árvaházat alapított. Az intézmény nem vett fel csak katolikus gyerekeket. „Elképzelhető – írja Giricz Ágnes –, hogy Wodiáner ezzel az alapít-

ványával erősíteni akarta a katolikusokat a »református Gyomán«.” Az árvaház 1922-ig állt fenn.

Gyoma 1830-ig színmagyar volt, ekkor érkeztek Mezőberényből az evangélikus németek. Előbb egy berényi szabómester tanította őket, aztán 1859-től az egyház első tanítója. 1897-től az iskola magyar–német tannyelvű.

Az izraelita iskola 1877 után kapott státust, tanítója a helybeli rabbi. A tanítás az iskolában és a templomban folyt.

A tanoncképzés jóval az első céhek megalakulása, 1820 után indult meg. Az első üzemek: Kner Izidor nyomdája és G. Szabó József Cserép- és téglagyára. A képzés hároméves; Gyomán sok a tanonc, 1911-ben kénytelenek a református egyháztól helyiséget kérni. Az 1916–17-es tanévben tizenhét szakmában 79 tanuló oktatott.

Községi polgári iskola csak 1920-ban épült Gyomán. Óvoda jóval hamarabb, 1839-ben, Wodiáner Sámuel földesúr jóvoltából. A második óvoda 1892-es; a harmadik felállítását megakasztja az első világháború.

A népművelési egyesületek közül 1861-től 1902-ig úri kaszinó, olvasókör, dalárda, nőegylet, 48-as kör, munkáskör, iparos- és kereskedő ifjak olvasóköre, zsidó nőegylet, földművelő munkásegylet alakult. „Az általános műveltség szintjének jelentős emelése azonban lehetetlennek tűnt a dualizmus idején – írja befejezésül Giricz Ágnes. – Már az is nagy eredménynek bizonyult, hogy az analfabétizmust visszaszorították.”

*

A több szempontból ikertanulmánynak olvasható írás, Gyuricza Klára *Az oktatás feltételeinek megteremtése Endrődön a dualizmus korában* szomorúbb adattal kezdődik, mint gyomai társa. „Az 1868-as népoktatási törvény az egyik legmodernebb volt Európában” – írta Giricz Ágnes. „A törvényjavaslatok híre azonban el sem jut Endrődre...” – írja Gyuricza Klára. Amikor mégis eljut, azonnal kitör az ellentét az egyház és a községi előljárók között. A tanfelügyelő népszavazást rendelt el, és a lakosság 1871-ben 96 szótöbbséggel a római katolikus jellegre szavazott; az egyház elkobzott 40 hold földet a községtől, amit a község nem tudott visszaszerezni. Gyomán a templomkert miatt, Endrődön a 40 hold föld miatt elesedett ki a háborúság.

1871-ig egyetlen fiúiskola volt Endrődön, ezt kettéosztották egy I-II. és egy III-VI. osztályú iskolára; ugyanez történt a leányiskolával. A szegényebb gyerekek, akárcsak Gyomán, Endrődön is kimaradtak az iskolából, befogták őket otthon munkára. A tantárgyakat magyar nyelven oktatták; a XVIII. században betelepített szlovákok már elmagyarosodtak. Ez úgy hangzik, mint egy jó hír, pedig nem az.

A többi endrődi tanintézet sem problémamentes. A gyomavégi iskolában kevés a tanterem. A mirhói iskolában 1910 januárjában a tanfelügyelő szerint az első osztály fele nem tud írni-olvasni, sőt, a másodikban is van 8 tanuló, aki nem ismeri a betűket. A szőlőskerti (vagy öregszőlői) iskolában képesítés nélküli oktatók tanítanak; tanszer nincs. A kisperesi iskolában egy tanító felváltva tanít két helyen. Működnek zugiskolák is.

Kisperesen 1894-ben épült egy új iskola, tanyasi tanulói sokat hiányoztak. A tanító úr a hiányzások okairól ezt írta a naplójába: *1. sokan vannak, 2. legtöbben szegény sorsú napszámosok gyerekei, 3. egyharmada távol lakik, 4. fele későn iratkozott [be], 5. sokat mulasztanak különböző okokból: mert télen hideg, nyáron pedig meleg van, lakodalom, disznótor, szövés, csutkatószedés.* (A naplójegyzet egykori osztályfőnököm, Márton Gábor *Az endrődi iskolák története* című könyvéből való, 1981-ből.)

Volt rövid ideig egy izraelita iskola is, a háború alatt (1914–18-ig), egy tanonciskola és a földesúrnak egy magániskolája. Az egyik tanfelügyelő bezáratta a zugiskolákat. Az óvodákban eleinte apácák felügyeltek, később szakképzett óvónők.

Endrődön egyetlen kaszinó, három egyesület és tizenegy olvasókör alakult, az olvasókörök tagjai, írja Gyuricza Klára, a parasztság soraiból kerültek ki.

Az utóbbi évtizedekben két új iskola épült Gyomaendrődön, a ligeti iskolát 1996-ban Rózsahegyi Kálmánról, az Endrődön született nagy színésztől nevezték el, a másik iskola Szent Gellért nevét viseli, Gyomaendrőd közepén áll, és 1995-től a katolikus egyház tulajdona.

A két tanulmány azt a benyomást kelti, hogy Gyomán nyugodtabb volt az iskolai élet, mint Endrődön, ahol a változásokból, az elvándorlásból, de még a tanszerellátásból is nyugtalanság árad: „*nevetséges [...]* – mondja az 1910-es évekről Gyuricza Klára –, *hogy több iskola alig költ többet taneszközökre, mint kéményseprésre.*”

*

Ha az oktatásügyet máig érzékeny témának neveztük, milyen nevet adhatunk az egészségügyet érintő témakörnek? Dusa Katalin ezt a címet adta alapos tanulmányának: *Járványveszély?! Országos közegészségügyi törvények érvényesülése egy falusi járványkórház életében.* Már az eleven interpunkció (!) felhívja rá a figyelmet, hogy ritkán elemzett dologról van szó: Magyarországon vissza-visszatért a járványveszély, és egyáltalán, hogy került Endrődre, ebbe a kis faluba járványkórház?

Dusa Katalin nagyobb összefüggésekben vizsgálja a kérdést. Áttekinti először magukat a járványos betegségeket és történetüket, majd Endrőd járványügyi helyzetét, végül azt, hogy miért vállalkozott a veszélyes gondozói állásra egy többgyermekes családanya. Nagy ívet húz meg így a szerző az objektív (történeti) szempont és a szubjektív (érzelmi) megközelítés között.

Az orvostudományi fogalmak definíciói közül a felsoroltakból kettőt emelnék ide, a *fertőző betegségeket* és a *járványt*. *Fertőző betegség*: alacsonyabb rendű élőlények (pl. vírus, gomba, féreg stb.) által okozott betegségek, mely élőlények a sejtekben vagy a sejtközi állományban szaporodásnak indulnak, ahol különböző gyulladásokat és általános tüneteket (láz, levertség, fáradtságérzés, hányás) produkálnak. Terjedhetnek emberről emberre, illetve állatról emberre. [...] Kifejezetten évszakhoz kötöttek a rovarok által terjesztett betegségek (kiütéses tifusz, malária, visszatérő láz). *Járvány*: egy fertőző forrásból kiinduló, ugyanazon kórokozó által előidézett fertőző betegség azonos területen, azonos időben való tömeges megjelenése. A járványok megelőzésének két leghatékonyabb módja a védőoltás és a fertőtlenítés.

Az i. e. XVIII. században – kezdi történeti fejtegetéseit Dusa Katalin – *Hammurapi óbabiloni király* hoz a fertőző betegségek megfékezésére irányuló törvényeket. Az *óegyiptomiak* gondot fordítanak a csatornázásra, a mocsárlecsapolásra. A *hindu Védák könyve* ezt írja: „ha a patkány leesik a ház tetejéről, vagy [ha] mint a részeg ugrál és összeesik”, a lakosság hagyja el házait, mert közeleg a pestisjárvány. *Hippokratész ógörög orvos* az i. e. V. században részletesen leírja a betegségek tüneteit, megfogalmazza az esküt, az orvosi etika alapját. Az *ókori rómaiak* vízvezetékei, csatornái, kövezett útjai, fürdőkultúrája a távoli provinciákba is eljutnak.

A *középkor* visszaesést jelentett, a XI–XIII. századi keresztes hadjáratokkal a himlő és a tífusz is bejutott Európába; az 1348-as firenzei pestis 100 millió emberből 25-30 milliót ragadott el. A XV. században a *reneszánsz* meghozta az erélyesebb rendszabályokat, például a karantén intézményét, de igazi áttörést a XIX. század jelentett, a nagy tudósok, köztük *Semmelweis Ignác* és *Robert Koch* munkássága, a gyermekágyi láz és a kolera leküzdése.

Magyarországon a XVI. századtól a XVIII. századig a pestis, a XIX. században a kolera szedte a legtöbb áldozatot. 1708 és 1711 között II. Rákóczi Ferenc serege a pestis miatt 16.000-ról 3000-re csökkent. A nép kuruzslókhöz jár, szakképzett orvosokról csak a XVIII. század elejétől beszélhetünk, akkor is kevésről. Egy 1752-es rendelet kimondja, hogy minden megye köteles tisztiorvost alkalmazni. Békés megye erre nem hajlandó. 1799-ben azonban bevezették a *himlő elleni oltást*, méghozzá id. Lenhossék Mihály Esztergom megyei, Hell János Sopron megyei és Riegler Zsigmond Békés megyei főorvos.

A *kórházak száma* Magyarországon 1881 és 1914 között több mint kétszeresére emelkedett: 275-ről 624-re. Sok faluban nem tudták rendszeren fizetni az orvosokat. „1884-ben az 1248 körorvosi állásból csak 785 volt betöltve...” – idézi a tanulmány Hahn Géza *A magyar egészségügy története* című, 1960-as munkáját. Dusa Katalin ír a *szegények* ápolási költségeinek térítéséről (1898), az orvosi fizetések rendezéséről (1908) és a fertőző betegségek (kanyaró, rubeola, mumpsz) elleni oltásokról egészen az 1990-es évekig. Végül a temetkezési megszorításokról esik szó az árvíz és belvíz sújtotta településeken; a probléma nincs még lezárva.

*

Ebbe az orvostörténeti keretbe állítja be Dusa Katalin Endrőd járványkórházának alapítását.

Az endrődi katolikus papok által vezetett történeti mű, a *Historia Domus* a járványok közül az 1739-es nagy pestist említi elsőnek. A gyulai szolgabíró éjjelnappal örökődő fegyveres strázsákat rendelt el; a kancellária intézkedett, hogy a fertőző betegeket „veszteglő házakban” tartsák; „ha a pestises elhagyja a veszteglő házat, szabadon le lehet löni”. Endrődön 1748-ban és 1759-ben felüti a fejét a himlő, 1831-ben és 1855-ben a kolera. Ebben az utóbbi járványban 775-en haltak meg. A legtöbb haláleset 1873-ban volt; az aszály és a rossz táplálkozás is segít a kórokozóknak. A háborús időszakot megszenvedte a falu, a hadköteles férfiak 1914-től 18-ig a frontra mentek; család, betegség, minden az asszonyokra hárult. 1915-ben a frontról hólyagos himlőt hurcoltak be a katonák.

Az 1930-as évekre csendesülnek a járványok, de a kanyaró miatt több helyen be kell az iskolákat zárn. 1999-ben 544 esetben jegyezték fel a megyében bárányhimlőt és 699 esetben szalmonellafertőzést. Dusa Katalin az ár- és belvízhelyzet, a köztisztasági problémák, a fertőzött háziállatok, rágcsálók, rovarok elszaporodásában látja a bajok okait.

Endrődöt a folyószabályozás előtt többször sújtotta árvíz; az 1881-es „nagy árvíz” márciustól augusztusig pusztított. A községet nyúlgáttal mentették meg, de *[a] közlekedés a tanyák felé megszakadt* – írja a *Historia Domus*. – [...] *Mikor aztán elvonút az árvíz, akkor építették belőle a körgátat. A nyúlgát így megsemmisült.*

1882-ben a körgáttal egy időben épült fel a község szélén a *járványkórház*. Így a körgát a kórházat is védte az árvíz ellen. A járványkórház a község tulajdonában volt. Működéséről hosszú ideig nincsenek adatok; „*az elkülönítésre szolgáló intézmények körüli részletes teendőket [...]*” – írja Dusa Katalin – *majd csak a XX. század első éveiben foglalják írásba*”. 1905-ben 310 községi járványkórház van Magyarországon.

Az 1907-es vármegyei rendelkezés előírta, hogy a járványkórházakat a falu szélére kell építeni. Endrőd negyed századdal megelőzte a rendelkezést! – írja Dusa Katalin. – A kórház alapterülete 260 m²; nagy épület, és cseréptetős. Az egyik betegszoba 2 ágyas, a másik 6 ágyas, és mert az utolsó járványkórházi gondozó, Gyuricza Lajosné Hanyecz Piroska szerint fürdőszoba s egyúttal mosókonyha is volt az épületben, valószínűleg a harmadik betegszobát alakították át erre a célra – mondja Dusa Katalin.

A hullavizsgálatokat a boncolószobában végezték. A járványkórházba vitték az 1935-ös endrődi csendőrsortúz áldozatait is.

A kórházat a községi orvos vezette, ő felügyelte a gyógyszerterát is. Endrődön 1935-ben hat orvos volt, és három gyógyszerár. A betegségek fajtáit az 1907-es szabályrendelet határozta meg; a betegek elkülönítésére három lehetőség volt: 1. a megfertőzött házat vesztegzár alá vették, az ajtóra vörös keresztet ragasztottak; 2. az egész falut vesztegzár alá vették; 3. a betegeket a járványkórházba szállították. Az első világháborúban spanyolnáthás és kolerás betegeket ápoltak itt.

Az 1930-as évektől lassan megszűnt a járványkórház funkciója; már kórbonctani vizsgálatokra sem használták az épületet. 2010-ben aztán lebontatta a város.

*

Szinte elviselhetetlen lehetett az élete a járványkórházbeli gondozónak, hiszen az épületet nem hagyhatta el; a gyógyszer és az ivásra alkalmas artézi vizet az orvos mellett dolgozó egészségrendőr vitte a kórházba.

Az első gondozó Gácsi Imréné Katona Veron volt, a második Hanyecz Györgyné Szakálos Franciska. Dusa Katalin feldolgozza a Hanyecz család történetét, megélhetési lehetőségeit. Örökre ködbe vész, ki alapította a kórházat, de megtudjuk, ki áldozta fel érte a fiatalságát. Hanyeczné Szakálos Franciska lányát, a gyermek Piroskát rejtegetni kellett. A gyerekek nem volt szabad mutatkozni a kórházban, észre ne vegyék az orvosok. A kislány három évig bujkált, aztán beállt summásnak. 1932-ben került a járványkórházba édesanyja helyett mint gondozó, ugyanabban az évben férjhez ment; férje és gyermeke is a kórházba költözött. Talán akkor már nem kellett bujkálniuk. És vajon hogy bírták? Az épületben zajlottak a boncolások.

De a kórház jó megélhetést jelentett; nyugdíjas állás, állandó jövedelem. Emellett még földet is lehetett bérelni. A Hanyecz család pontot tett a szegénység végére. S a betegek között sok volt, aki meggyógyult. Például az 1905-ös év 218 férfibetegéből 200, 181 női betegéből 164 gyógyultan hagyta el a kórházat.

A járványkórház bezárása és lebontása óta Gyomaendrődnek nincs másik kórháza. Mentőállomása van; kórházak és szülőotthonok a szomszéd városokban. Az utóbbi évek ár- és belvízi problémái, a köztisztaság, az élelmiszerek, az ivóvíz nem mindig felelnek meg a követelményeknek, mondja Dusa Katalin, és aki az országot járja, tudja, igazat mond. Vajon a XXI. században fenyeget-e bennünket az elmúlt századokéhoz hasonló, pusztító *járványveszély*?! – kérdezi a szerző. S ha igen, megbirkózunk-e vele? – teszem hozzá a kérdéshez.

Természetesen az orvosoknak joguk van a jobb megélhetés reményében változtatni az életükön. De gondolnak-e arra, hogy a hippokratészi eskü a betegek érdekeire koncentrál, tehát lényegét tekintve hűségeskü?!

*

Gyoma és Endrőd polgárságának hirdetési lehetőségei és ezek hatása 1900–1914 között címmel írt a kötetbe tanulmányt Kulik Melinda. A tanulmány szokatlan témaválasztása felkelti a figyelmet, különösen ez a szó: *polgárság*. Igen, a hirdetés polgári műfaj, hatása is a polgárt éri el, az utolsó békeévek polgárát.

1900-ban, közli Kulik Melinda, Endrőd 11.855 lakosából 726 volt iparos és 111 kereskedő; Gyomán a 11.545 lakosból 542-en éltek iparból és 57-en kereskedelem-ből. A századforduló idején egyszer egy héten, csütörtökön volt hetipiac; 1936-tól már hétfőn is. Vásártartási jogot Endrőd nem kapott, csak 1925-ben. Eleinte kilométeres távolság szerint árultak, például Szarvason a közelebbi falu elől, a távolabbi falu hátrább; Endrőd közel volt, mégis hátulra került, mert kevés iparos vitte vásárra a termékeit. 1904-ben adta meg az Endrődi Ipartestület az engedélyt, hogy a falu iparosai előrébb kerüljenek, így több terméket tudtak eladni, és jobban tudták áruikat reklámozni.

Az ipartestület minden évben pályázatot írt ki, amelyre az iparosok és a tanoncok is beadhatták munkáikat. Az első három helyezett pénzjutalmat kapott, és a legjobb munkákat a verseny végén kiállították. A bírálóbizottságban elismert szaktekintélyek voltak, 1910-ben például a plébános iskolaigazgató, két iskolai osztályfőnök, két kovácsmester, két csizmadia, egy bognár, két asztalos, két szabó és két cipész.

A reklámozási lehetőségek fő terepe természetesen a sajtó volt. Kner Izidor gyomai nyomdája jelentette meg a *Szellem* című filozófiai lapot, a református egyház *Olajág* című lapját és a *Röpke Lapokat*, amely a Kner Nyomda reklámcélijait szolgálta.

Mindkét falu lakosai hirdettek a megyei lapokban. Közgyűlések, árverések helyét és idejét, vetőmagot, cséplőgépet, szerszámot, kerékpárt. Ha nem is annyian, mint Hollandiában, ahol még a miniszterek is bicikliznek, de „... az egész *Monarchia területén* – írja Kulik Melinda – *megindult a századforduló időszakában a kerékpárutak építése*”.

Kner Izidor észrevette, hogy egyre több bált rendeznek Magyarországon, és a tehetősebb polgárok díszes meghívókat is igényelnek. A nyomda 1890-ben tízféle

meghívót tervezett, és szétküldte őket az olvasóegyleteknek, az ipartestületeknek és a kaszinóknak. Magyar és osztrák festőket kért fel a meghívók illusztrálására, de a festők visszautasították a felkérést. Végül Lyka Károly művészettörténész segítette Knernek; pályázatot írtak ki, a fődíj 600 korona volt. Ezután 80 színes meghívó hirdette a „táncmulatságot”. Kner hirdetést tett a lapba, és 100 koronás tiszteletdíjat ajánlott fel; a hirdetésre a legjobb festők jelentkeztek, köztük például Csók István. A báli meghívók aranyérmeket nyertek a lipcsei grafikai kiállításon. 1909-ben Kner naptárakat nyomtatott megrendelőinek, ajándékba.

Az első világháború vetett véget ennek a sikernek, a Röpke Lapok, írja Kulik Melinda, csak 1923-ban jelenhetett meg újra.

Endrőd leginkább az Aradi Kereskedelmi és Ipari Kamarával állt kapcsolatban. Az endrődi ipartestületbe „mestertanfolyamok” hirdetései érkeztek, amelyek továbbképzést ajánlottak a már tanult iparosoknak. Arad révén jutottak el Endrődre a Budapesti Ipari Kamara pályázatai is, még hozzá külföldi ösztöndíjakkal, munkaaajánlatokkal. Az ösztöndíjat csak a legrátermettebb ember kaphatta meg. Kulik Melinda nem talált olyan embert, aki pályázat útján jutott volna el például Párizsba, és ki tudta volna fizetni az útiköltséget.

*

Az országos újságok közül az Endrődi Ipartestület a *Hazánk*, az *Alkotmány*, a *Néppárt* és a *Herkó Péter* című lapokat járatta, az utóbbi kettő katolikus lap volt, abból is a Herkó Péter élclap, vagyis vicclap. A lapok autót, mezőgazdasági gépeket, gabonát, bútort, ágyneműt, dísztárgyakat, órákat reklámoztak, többnyire olyan áron, amit az endrődiek nem tudtak megfizetni.

Az endrődi lakosok többsége egyszerűen élt. A polgárok csaknem mind ugyanúgy laktak, mint a parasztok. Kulik Melinda leírja a házakat: nádtető, fehérre meszelt vályogfal, nyitott gang, sparhelt, stelázi, vas evőeszköz, fajansz tányérok, földes padló. A nagyszobában ágyak, kék vagy rózsaszín ágynemű, nagy diófa asztal székekkel, sublót, a földön helyben szőtt rongypokróc. A falon szentképek és családi fotók. A tisztaszobát tárolásra használták; onnét nyílt a kamra vagy spájz. (A sparhelt, a sublót, a spájz és a gang német eredetű szavak, a stelázi holland–német; a fajansz francia–olasz–német eredetű, Faenza olasz város nevéből. A szavak mind az Osztrák–Magyar Monarchia emlékét őrzik.) A ház mellett volt az ól, az istálló, a veteményeskert és a kút, s végül bárhol lehetett, amiből éltek, a műhely.

Az iparostanonc-oktatás Gyomán 1826-ban, Endrődön 1893-ban kezdődött. Az iskola egy év előkészítésből és három év tanulásból állt; a tanulók sokszor kimaradtak innen is, hogy szüleiknek segítsenek. Sokféle iparos élt Endrődön és Gyomán; „...a legtöbb iparos – írja a szerző – nagyobb városokból érkezett”.

A bál volt a legkedvesebb szórakozás a két faluban, vagy ahogy a nyomda hívta eleinte: a „tánczestély”. A Fehér-estélyek voltak a legelegánsabb táncmulatságok; híres volt például a megyei nyomdászok 1902-es Fehér-estélye, amelyről a *Békésmegyei Közlöny* is tudósított. Mindkét falunak volt kórusa, hangversenyt is rendeztek, sőt színelőadást is. (Emlékszem a *Mágnás Miska* című operett 1945-ös endrődi bemutatójára. Végre lehetett az arisztokratákon is nevetni! Valamelyik

részeg gróf a színpadon ezt motyogta: „Izé... *hogyishívják... és egyáltalán...*” Zengett a nézőtér.) Mozi is volt Gyomán, már 1913-ban; Endrődön talán később. 1910-ben Kner Izidor megalapította a gyomai nyomdász sportklubot.

Endrődön – írja Kulik Melinda – az iparosok nagyjából úgy éltek, mint a parasztok, de a gyomai iparosok és kereskedők igyekeztek a nagyvárosi polgárság életmódját követni.

Lehet, hogy elfogult vagyok, de szerintem az endrődi iparosok és kereskedők is polgárosodtak, ha valamivel lassabban is. Mindkét falura igaz, hogy ezt a folyamatot 1941-ben csúnyán megakasztotta a háború.

*

A kötet utolsó fejezetét *Gyoma sporttörténete a kezdetektől a II. világháború végéig* címmel Giricz Ágnes írta; nevét a dualizmuskori gyomai iskolaügy feldolgozásából ismerjük. Ez a sporttörténet az egyetlen a kötetben, ami túllépi a dualizmus és az első világháború időhatárát.

1868-ban báró Eötvös József kultuszminiszter kötelezővé tette az elemi és polgári iskolákban a tornát. A megyében a futball terjedt el a leggyorsabban. 1877-től Gyoma járási székhely; az 1920-as évekre lett látványos a településfejlesztés: utcai villanyvilágítás, járdás utcák, hősök emlékműve, uszoda s végül sportegyesületek, amelyeknek feltételül szabták, hogy alapítólevelüket a miniszter aláírja.

A legfontosabb gyomai sportegyesületek a XX. század első évtizedeiben alakultak meg. A Gyomai Torna Egylet (GYTE) 1901-ben; alapítólevele a fizikai és a szellemi felüdülést egyaránt fontosnak tartotta. A Kner Sport Club (KSC) létrehozását Kner Izidor nyomdatulajdonos javasolta 1910-ben; az alapítólevelé dátuma 1913. „*Olyan szinten játszottak, mint a mostani NB I.*” – írja Giricz Ágnes. A KSC is az egészséges, kellemes szórakozást és a művelődést jelölte meg céljaként.

A Kner családot azonban utolérte az 1938-as első zsidótörvény, amely a szellemi pályákon dolgozó zsidók arányát 20%-ban állapította meg – mondja Giricz Ágnes. 1939-ben a második zsidótörvény ezt leszállította 6%-ra. A szerző Kner Izidor fiának, Kner Imrének egyik leveléből idéz (1939. január 3.): „*Nem kísérletezünk kivándorlással... arra a meggyőződésre jutottunk, hogy nem lehet csinálni semmit, de nem is akarunk elmenni innen. Mi itt élünk... nem tudnánk élni másutt... Az üzlet 90%-a a múlt évben közszállításokban bonyolódott le... Ha ügynevezett zsidó cégnek fogunk minősülni, s elveszítjük ezt a forgalmat, innen mást csinálni nem tudunk... meg se tudunk mozdulni, és nem is akarunk...Lehetetlen, hogy azért, amit végeztem és létrehoztam, a halálos ítélet legyen a jutalmam.*”

1944 áprilisában a törvény értelmében a nyomdát be kellett volna zárítani, de szükség volt rá, és tovább működött, új vezetővel. A Kner családtól elvették a nyomdát, és elhurcolták őket. A Kner Sport Club 1940-ben beolvadt a Gyomai Sport Club (GYSC) nevű egyesületbe. Nincs tisztázva, hogy a Gyomai Sport Club és a Gyomai Sport Egyesület (GYSE) nem volt-e véletlenül azonos csapat.

1922 októberében alakult meg a hosszú nevű Gyomai Iparos és Kereskedő Ifjak Testedző Egyesülete (GYIKITE); a nevük 1924-től Gyomai Munkás Testedző Egyesület (GYMTE). 1925-ig részt vettek a kommunista ellenállásban, de az őszi letartóztatások után megszűnt a kommunistákkal a kapcsolatuk, s díszelnökök a gyomai főjegyző lett. Két évvel később, 1927-ben feloszlatták az egyesületet.

A politika mind közelebb nyomult. 1924-ben jött létre a Gyomai Levente Egyesület (GYLE). *„A leventekötelezettség a hadkötelezettség részévé vált”* – idézi a *Gyomai Újság* című lapot 1928-ból Giricz Ágnes. Néhány hét múlva a lap beszámol róla, hogy a leventék ünnepélyén *„szép, szálas fiúkból álló leventecsapat”* gyakorlatozott. A sportpályaépítésére és sporteszközökre Kner Izidor ötmillió, Grosz Zoltán egymillió és Greising József félmillió koronát ajánlott fel. Az 1934-es Gyomai Testedzők Köre (GYTK) célkitűzése megegyezik a leventékével: hadviselésre készíti elő az ifjúságot, de a felnőtteket is. A Magyar Országos Véderő Egyesület, mint neve is mutatja, országos szervezet volt, teljes nevén MOVE Társadalmi és Sport Egyesület (MOVE TSE). A gyomai MOVE részére a község képviselő-testülete az 1942-es évre 150 pengő anyagi támogatást szavazott meg *„általános nemzeti érdekből...”*. A gyomai Sakk-kör 1932-ben Márky István nevét vette fel, aki azt írta a sakkról: *„...a jellemre jótévő és emelő hatása van, ellentétben az aljasabb szenvedélyeket felkavaró szerencsejátékokkal...”* És volt Polgári Lövész Egyesület is, amely odafigyelt *„a tagok vallásos és hazafias érzésének erősítésére, erkölcsi felfogásának nemesítésére, jellemének szilárdítására...”* 1939-ben megszűnt az egyesület, átadta helyét a katonai felügyelet alatt álló lövészeknek.

A tanulmány ismerteti a bajnokságok eredményét 1921–22-től 1941–42-ig. *„A háború vége előtti utolsó, 1944–45-ös fordulót már lehetetlen áttekinteni a front-helyzet miatt”* – írja Giricz Ágnes. Befejezésül összefoglalja a csapatok társadalmi helyzetét: a GYSC tagjai pénzemberek és hivatalnokok voltak, a GYIKITE az üzem- és bolttulajdonosokat tömörítette, a GYMTE pedig a munkásokat. A Horthy-rendszer a GYSC-hez hasonló egyesületeket támogatta, hiszen ellensúlyozták a munkásegyleteket. A sportolók is szívesebben mentek olyan egyesületbe, ahol jobbák a lehetőségek edzésre és versenyzésre. *„A sportélet kénytelen alkalmazkodni a politikai irányzatokhoz.”*

*

A sportéletből mindig rálátunk a politikára és a társadalomra. Az 1944–45-ös év front-helyzetét elnyelte az idő, a hangzatos csapatnevekkel és célkitűzésekkel, a hadkötelezettséggel, a szép, szálas fiúkkal és a jellemek szilárdságával. Egyedül a sakkozók véleménye marad fenn, bár nem biztos, hogy a szerencsejátékokat kísérő szenvedélyeket ma aljasnak kell tekinteni. De a nyomda, a nyomda fennmarad. Élő múlt vagy muzeális érték, egyszer majd ez is eldől.

Tisztelegjünk Gyomaendrőd előtt, amely élő múltunkat tíz kötetben megidézte.

2016. január – 2017. június